

УДК 338.48 : 908 : 91 : 005.745

Рекомендовано до друку вченою радою
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка (протокол № 13 від 28 червня 2022 року)

Рецензенти:

Матвійчук Л.Ю. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Луцького національного технічного університету

Сивий М.Я. – доктор географічних наук, професор кафедри географії та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

Смочко Н.М. – доктор географічних наук, доцент, завідувач кафедри географії та суспільних дисциплін Мукачівського державного університету

Сучасна демографічна ситуація в Україні: проблеми та перспективи:
монографія / Л. Заставецька, Т.Заставецький. Тернопіль, 2022. - 108 с.

ISBN 978-617-595-119-4

У монографії викладено результати комплексного дослідження сучасних тенденцій демографічного розвитку України впродовж 1989-2021 рр. Виявлено головні фактори сучасної демографічної ситуації, проаналізовано демографічні показники та коефіцієнти в динаміці.

Для вчених, географів, економістів, демографів та всіх, хто цікавиться проблемами розвитку демографічної ситуації в Україні в сучасний період.

© Заставецька Леся, Заставецький Тарас, 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ДЕОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ	5
1.1. Форми та методи обліку населення	5
1.2. Переписи населення	8
1.3. Результати першого Всеукраїнського перепису населення 2001 року ...	11
1.4. Застосування SMART-технологій під час переписів населення: світовий досвід і перспективи для України	17
1.5. Історія демографічного вивчення населення в Україні	29
Розділ 2. АНАЛІЗ ГОЛОВНИХ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ УКРАЇНИ 1991-2021 РР.	38
2.1. Природний рух населення України впродовж 1991-2021 рр.: показники, динаміка.....	38
2.2. Статеві-вікова структура населення.....	50
2.3. Міграційна рухливість населення та її вплив на демографічну ситуацію в Україні	55
2.3.1. Історичні аспекти міграційних процесів в Україні	55
2.3.2. Структура та обсяги трудових міграцій українців в сучасний період	64
2.4. Структура та обсяги демографічного навантаження	85
Розділ 3. СУЧАСНИЙ ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПЕРСПЕКТИВ ВСТУПУ В ЄС	93
3.1. Демографічна ситуація в країнах ЄС: досвід та перспективи для України	93
3.2. Кращі практики демографічної політики країн ЄС для України	96
3.2.1. Демографічний досвід Франції.....	96
3.2.2. Досвід демографічної політики Німеччини	101

ВСТУП

Потенціал соціально-економічного, культурного та духовного розвитку кожної країни у значній мірі визначається кількісними та якісними характеристиками населення, яке там проживає. Населення є самовідтворювальною множиною людей, що перебуває постійно у динаміці. Зміни кількості населення, його структури на певній території за певний часовий відрізок характеризують демографічний процес. Залежно від тенденцій кількісних і якісних змін населення впродовж певного періоду, виділяють висхідний, стагнаційний та низхідний типи геодемографічного процесу.

Впродовж останніх 30 років для України характерний низхідний тип геодемографічного процесу, що характеризується показниками зменшення чисельності населення внаслідок природного та механічного скорочення жителів. Особливої уваги заслуговує демографічна катастрофа в Україні, пов'язана із початком російсько-української війни у 2022 році. Величезні прямі та непрямі втрати, які несе країна, пов'язані із безпосередньою загибеллю людей під час воєнних дій, а також масових міграцій населення за кордон від початку війни. Остаточну оцінку втрат буде здійснено вченими-демографами та службами статистики після війни, однак вже зараз варто продумати напрями комплексної демографічної політики в Україні в повоєнний період, яка дозволить відновити демографічний потенціал країни. Ця робота потребує скоординованої діяльності вчених-демографів, географів, економістів, представників уряду та органів місцевого самоврядування.

Незважаючи на те, що значні дослідження демографічних показників та процесів, а також чинників, які їх зумовили, здійснювались в різні роки, потребує узагальнення демографічний період з 1991 до 2022 року з метою виявлення демографічних загроз та розроблення рекомендацій щодо вдосконалення подальшої демографічної політики в повоєнний період.

Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ДЕОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ

1.1. Форми та методи обліку населення

Потреба у обліку населення виникла давно і була пов'язана із необхідністю оподаткування людей. В Україні відомості про перші обліки населення відомі з IX ст. Але вони були епізодичними, охоплювали окремі князівства.

З XVIII ст. в Україні, більша частина якої входила до Російської імперії, проводилися ревізії населення. Вони охоплювали спочатку чоловіче населення, а потім і жіноче. Одиницею обліку чоловіків була т.зв. «реєстрова душа». Вона вносилась під час ревізії до поіменних списків і вважалась наявною до проведення наступної ревізії (навіть після смерті). Ревізії містили дані про кількість населення, його становий і національний склад, вік. Тривалість ревізій не встановлювалась і тривала декілька років, а тому зібрані відомості стосувалися різних моментів часу. Таких ревізій було проведено десять: у 1719, 1743, 1761, 1781, 1794, 1811, 1815, 1833, 1850 і 1856 роках. Але вони давали дуже приблизні дані про чисельність населення, бо проводились з метою збирання податків, а їхні дані опрацьовувались дуже примітивним способом.

Переписи населення у сучасному розумінні у нашій країні почали проводитись з кінця XIX ст. Перепис населення – сукупна операція збору, обробки і публікації демографічних, економічних і соціальних даних про все населення країни на певний момент часу. Для всезагальних переписів населення характерні централізованість, всезагальність (охоплення всього населення), одночасність (облік населення на певний момент часу), безпосереднє отримання відомостей у населення експедиційним шляхом, а також короткочасність. Відповідно до постанови ООН від 1964 р., переписи населення повинні відбуватись в кожній країні не рідше одного разу на десять років, в рік, який закінчується на 0 (або на 1 чи на 9).

Перший перепис населення у східній частині України був проведений у 1897 р. – це був Всезагальний перепис населення Росії.

У ньому подано детальну характеристику населення, зокрема його чисельність, вік, стать, шлюбний стан, письменність, міграції, рідну мову та ін. Такі ж переписи населення у західній частині України вперше проведені з 1867 до 1910 рр. австро-угорською владою.

Загальним недоліком цих переписів було те, що вони проводились неодномоментно, а тривалий час, а також подавали занижену кількість українців на українській етнічній території.

Всезагальні переписи населення у нашій країні у ХХ ст. проводились у 1926, 1937 (результати визнані недійсними), 1939, 1959, 1970, 1979 і 1989 роках. Крім них, були ще й переписи населення у 1920, 1923 (перепис міського населення) роках. А у західній частині України, яка до 1939 р. знаходилась у складі Польщі, переписи населення проводилися у 1921 і 1931 роках. Тільки, починаючи з 1959 р., переписи населення в Україні проводилися для всієї території за єдиними вимогами і єдиною програмою.

Найповнішим із радянських переписів був перепис населення 1959 р., в ньому поряд з іншими показниками була детальна характеристика вікової структури населення, єдиний раз були опубліковані дані про чисельність військовослужбовців. Ці відомості вже були відсутні у наступних переписах.

При проведенні перепису населення у 1989 р. проводилось дорахування чисельності населення всіх республік СРСР, в т.ч. і України, за рахунок військовослужбовців, що знаходились за межами Союзу (а також із їх сім'ями налічувалось від 1,0 до 1,5 млн. осіб). Таким чином, кількість населення була дещо завищеною.

Перший перепис населення у незалежній Україні проведено у грудні 2001 р. Він не тільки показав чисельність населення, але й його міграційну рухомість, віковий і етнічний склад, дозволив уточнити структуру працівників і економічно активного населення, кількість військовослужбовців і працівників інших силових структур та ін. До нього включені дані про наявність у населення земельних ділянок і форми землеволодіння. Тим самим перепис населення поєднаний з т.з. сільськогосподарським переписом, який рекомендує проводити періодично ФАО.

Програма перепису реалізовується у т.з. переписних листках. У

цих листках переписувачі (реєстратори) заносять відомості про кожну людину, а саме: її вік і стать, сімейний стан, вид заняття і джерело заробітку, рівень освіти, професію, етнічні ознаки, житлові умови, та ін. Ці дані пізніше опрацьовують і публікують у статистичних збірниках.

Крім загальних переписів для обліку населення проводять пробні переписи населення (такі були у 1932, 1957, 1967, 1976, 1986 роках) – суцільні обстеження невеликої частини України, які проводяться для уточнення та опрацювання організаційних та програмно-методологічних питань чергового перепису населення. У процесі цього перепису перевіряється методика і організація перепису, його програма, інструментарій, порядок збирання і подання відомостей, проводиться навчання людей, які займатимуться переписом.

Для отримання відомостей про вузьке коло питань (наприклад, смертність людей від різних хвороб, дитячу смертність та ін.) проводять т.зв. мікропереписи населення. Вони являють собою вибіркоче обстеження населення (вибірка становить від 1 до 10% населення), результати якого презентують на все населення. При проведенні мікропереписів вибірка повинна враховувати різні регіони та різні групи людей. За методикою мікроперепису у нашій країні, як і на решті території, що входила до складу СРСР, проводилось соціально-демографічне обстеження населення в 1985 році. У її програму були включені питання про сімейний склад, шлюбність, дитячу смертність, житлові умови населення.

Обстеження населення проводиться у міжпереписний період для виявлення змін, які відбулися у складі населення після перепису.

Поточні обліки населення в Україні проводяться органами влади – сільрадами, бюро ЗАГСу, які збираються управліннями статистики (районними, обласними, державним).

Дані про населення, отримані під час переписів чи внаслідок поточного обліку населення, використовують для прогнозування, планування і управління демографічними та етнічними процесами, у наукових дослідженнях та прикладних розробках. У сучасних умовах це необхідно для проведення адміністративної та пенсійної реформ, для виборчих цілей.

Важливими для вивчення населення є дані про його механічний рух, або міграції. Донедавна поточний облік міграцій здійснювався тільки відділами внутрішніх справ на основі приписування і виписування людей. Опрацювання талонів статистичного обліку дає інформацію про напрямки міграцій, їх обсяги, структуру мігрантів (за віком, статтю, етнічним складом та ін.). Але якщо переселення особи не супроводжувалося пропискою чи випискою, то ця особа не фіксувалася як мігрант. Таким чином, такий спосіб обліку відзначається значними похибками. Із 1995 р. Міністерство статистики запровадило нові форми первинного обліку та статистичної звітності щодо міграцій. До них заносяться дані про мотиви переїзду, місце народження людей, їх вік, освітній і професійний рівень, етнічну приналежність, сімейний (родинний) стан.

Для детальнішого вивчення міграцій проводять вибіркові обстеження населення, під час яких отримують відомості про умови життя мігрантів у місцях їх вибуття і прибуття, мотивацію та поведінку мігрантів, умови проживання та праці людей у місцях вселення та ін. Це дає змогу доповнити дані первинної статистичної звітності і дістати всебічний аналіз міграцій.

Інформацію про населення в Україні збирають статистичні служби, які публікують її у спеціальних статистичних збірниках: статистичних щорічниках, окремих збірниках, серед яких останніми були «Населення України, 1993 рік», «Смертність населення України за причинами смерті у 1986-1990 роках», «Природний рух населення в Україні в 1986-1990 роках», «Міста України», «Всеукраїнський перепис населення 2001 року» та ін.

1.2 Переписи населення

Основною і найбільш достовірною формою обліку населення є *загальний перепис населення*, під яким розуміють процес збору, обробки і публікації демографічних, економічних і соціальних даних, що характеризують у визначений момент часу всіх мешканців країни

або якоїсь території. Переписи проводяться одномоментно і короткочасово. Збір даних, як правило, відбувається протягом кількох днів у період найменшої рухливості населення (в Україні — взимку: в січні або грудні) і прив'язується до критичного моменту перепису (переважно це північ напередодні дня перепису). Використовується принцип самовизначення — дані отримують не з документів, а зі слів людей.

Історія проведення переписів населення у світі є дуже давньою. Переписам в їх сучасному розумінні передували обліки населення в державах Азії та Африки ще з III тисячоліття до Р.Х. Існують свідчення про обліки населення в Єгипті (близько 2800-2250 рр. до Р.Х.), Месопотамії, Індії, Китаї (у 2238 р. до Р.Х.), в Японії, які проводились для воєнних і фіскальних (податкових) цілей. Рахунок проводився у формі записів або мав символічний вираз (наприклад, число воїнів у скіфів визначалося кількістю наконечників стріл, а в Тамерлана — кількістю кинутих на купу каменів). Відомі обліки населення у Давній Греції і Давньому Римі, де з 435 р. до Р.Х. проводилися так звані цензи. Кожен громадянин під присягою повинен був повідомити своє ім'я, вік, імена та вік членів сім'ї, а також дані про свій маєток.

У середньовіччі проводились обліки населення в окремих містах (Нюрнберг—1449 р., Страсбург—1473 р.), а згодом і у державах (кантон Цюрих—1567 р.). Із середини XVIII ст. населення починають обліковувати в ряді європейських країн (Австрія, Баварія, Голландія, Данія, Іспанія), в Азії (Японія), в Америці. Однак ці обліки тривали по кілька років, не охоплювали все населення (особливо привілейовані групи) або вивчали в основному доросле чоловіче населення.

Початком переписів населення в їх сучасному розумінні зазвичай вважають переписи, проведені у США (1790 р.), Швеції та Фінляндії (1800 р.), Англії, Данії, Норвегії та Франції (1801 р.). Особливо велике значення для подальшого вдосконалення переписів мав перепис населення у Бельгії, проведений у 1846 р. Він став поворотним пунктом у переході до переписів населення у сучасному їх розумінні: вперше був одноденним і строго враховував наявне

населення. Пізніше в інших країнах започаткували облік не наявного, а постійного населення, або ж одночасний облік обох категорій.

Уже в першій половині XIX ст. у ряді країн переписи починають проводити періодично: кожні 10 років (у США, Англії), кожні 5 років (у Франції, Швеції) і навіть кожні 3-4 роки (в Австрії). Із середини XIX ст. переписи населення стали регулярними у розвинених країнах і поступово поширюються на інші країни. Правда, в ряді арабських країн (Ємен, Катар, ОАЕ, Саудівська Аравія), а також в Афганістані перші переписи населення відбулися лише в 70-х роках XX ст.

Впродовж 1975-1984 рр. (ці роки ООН оголосила Десятиріччям перепису населення) 191 країна і територія світу провела хоча б по одному перепису, в результаті чого 95% населення світу було охоплено переписом. У 22-х країнах переписи з ряду причин були відмінені або перенесені на більш пізній термін. ООН рекомендує країнам проводити переписи населення у роки, які кратні 10-ти, або в ті, які з ними поруч. Наприкінці XX ст. ООН звернулася до урядів країн світу щодо більш-менш одномоментного проведення загальних переписів населення напередодні 2000-го року чи зразу ж після нього.

На території України початок обліку населення відносять до часів Київської Русі (IX ст.). У Речі Посполитій, в козацько-гетьманській державі і в Російській імперії проводилися реєстри осіб, які мали платити податки. Перший загальний перепис населення в Росії був проведений у 1723 р., однак він був розтягнутий у часі й не був докладним.

У XVIII—XIX ст. у підросійській Україні проводилися так звані ревізії населення, які спочатку охоплювали чоловіче населення, а згодом і жіноче (всього таких ревізій було 10).

Загальні переписи населення, проведені за спеціальною програмою, вперше розпочалися на українських землях на тих територіях, які входили в склад Австрії (Галичина, 1818 р.) й Угорщини (Закарпаття, 1850 р.). В Австрії (Австро-Угорщині) було проведено 6 докладних переписів (1857, 1865, 1880, 1890, 1900, 1910 рр.), які проводилися майже кожні 10 років (у т. ч. останні 4 — станом на 31 грудня). У тій частині України, що була в складі Російської імперії, перший і єдиний загальний перепис населення

відбувся лише у 1897 році станом на 28 січня (9 лютого за новим стилем).

У радянський час перші переписи населення були проведені у 1920 р. (охопив не всю територію України, так як проводився в умовах війни) і в 1923 р. (був досить докладним, однак обліковував лише міське населення). Перший загальний перепис населення в радянській Україні відбувся у 1926 р., наступний — у 1937 р. Він реально показував великі недобори в чисельності населення СРСР і України порівняно із прогнозованим рівнем, що було наслідком страшних втрат під час голодомору 1932–1933 рр. Однак партійно-радянським керівництвом результати даного перепису були визнані недійсними й анульовані, а наукові установи, причетні до організації перепису, та їх колективи були репресовані (в т. ч. український інститут демографії, очолюваний акад. М. Птухою). Натомість проведений у 1939 р. новий перепис населення був свідомо сфальшований щонайменше на 6 млн. осіб по СРСР і 2 млн. осіб по Україні.

У міжвоєнний період облік населення на західноукраїнських землях, що входили в склад різних держав, дали переписи 1921 і 1931 р. у Польщі, 1921 і 1930 рр. у Чехо-Словаччині та 1930 р. в Румунії.

Після Другої світової війни в СРСР було проведено 4 загальні переписи населення — у 1959, 1970, 1979 і 1989 рр. Перший загальний перепис в незалежній Україні здійснено станом на 5 грудня 2001 р.

1.2. Результати першого Всеукраїнського перепису населення 2001 року

Перший Всеукраїнський перепис населення в незалежній Україні відбувся у грудні 2001 року. Перепис виявив основні демографічні тенденції в державі, показники етнічного та мовного складу населення країни, допоміг зібрати докладну інформацію про майновий стан населення, рівень освіченості та ін.

Результати охоплення населення процедурою перепису дуже високі - поза переписом залишилося до 1 % населення. Також до перепису чисельності населення нашої держави було внесено українців, які перебувають за кордоном. Варто відзначити, що за деякими оцінками, близько 30 % наших громадян, які працюють у інших країнах, ніколи вже не повернуться до України; а також існує велика ймовірність, що дехто з них можуть вивезти за кордон своїх родичів з України.

Згідно з проведеним переписом, загальна чисельність наявного населення України станом на 5 грудня 2001 року становила 48, 5 млн. осіб, що на понад 3 млн. осіб менше, аніж згідно з переписом 1989 року.

Під час перепису, крім наявного, було обліковане також і постійне населення, за кількістю якого проводяться розрахунки показників, що дають уявлення про соціально-економічну структуру населення.

Загальна кількість постійного населення України у 2001 році становила 48,2 млн. осіб. Кількість громадян України складала 47,9 млн. 950 тис. осіб, громадян інших держав – 167 тис. осіб, зокрема громадян країн СНД – 150 тис. осіб без громадянства в Україні було близько 83 тис., а тих, хто не вказав громадянство – 40 тис. осіб. Найбільше громадян інших країн, які постійно проживали в Україні, були в складі населення південних регіонів: м. Севастополя (3,4%), АР Крим (0,8%), Одеської області (0,7%), у двох останніх була також зафіксована найбільша частка осіб без громадянства (по 0,5%).

Зміни, які відбулися у розташуванні наявного населення за регіонами України у порівнянні з даними перепису населення 1989 року, показані у таблиці 1.1.

Процес скорочення чисельності населення відбувався у переважній більшості регіонів держави, за винятком АР Крим, Волинської, Закарпатської, Рівненської областей та м. Києва – тут цей показник перебував практично на рівні 1989 р. Найбільше скоротилась людність Чернігівської та Луганської областей – відповідно на 11 і 12%. У Східній та Центральній Україні населення областей скоротилося в середньому на 5-9%, у Південній – на 5-7%.

Таблиця 1.1.

**Зміни, що відбулися у розміщенні наявного населення за
регіонами України, за матеріалами Всеукраїнського перепису
населення 2001 року**

	Кількість наявного населення, тис. осіб		2001 р. у % до 1989 р.
	2001 р.	1989 р.	
Автономна Республіка Крим	2033,7	2063,6	99
Вінницька	1772,4	1932,6	92
Волинська	1060,7	1061,2	100
Дніпропетровська	3567,6	3881,2	92
Донецька	4841,1	5332,4	91
Житомирська	1389,5	1545,4	90
Закарпатська	1258,3	1252,3	100
Запорізька	1929,2	2081,8	93
Івано-Франківська	1409,8	1423,5	99
Київська	1827,9	1940,0	94
Кіровоградська	1133,1	1239,4	91
Луганська	2546,2	2862,7	89
Львівська	2626,5	2747,7	96
Миколаївська	1264,7	1330,6	95
Одеська	2469,0	2642,6	93
Полтавська	1630,1	1753,0	93
Рівненська	1173,3	1169,7	100
Сумська	1299,7	1432,7	91
Тернопільська	1142,4	1168,9	98

Харківська	2914,2	3195,0	91
Херсонська	1175,1	1240,0	95
Хмельницька	1430,8	1527,1	94
Черкаська	1402,9	1531,5	92
Чернівецька	922,8	938,0	98
Чернігівська	1245,3	1415,9	88
м. Київ	2611,3	2602,8	100
м. Севастополь*	379,5	395,0	96

*Включаючи населені пункти, підпорядковані міській раді.

Згідно з результатами Всеукраїнського перепису чисельність міського населення становила 32,6 млн. осіб, або 67,2%, сільського – 15,9 млн. осіб, або 32,8%. Порівняно із 1989 роком кількість міського населення зменшилася на 2,0 млн. осіб, сільського – на 1,2 млн. осіб, проте співвідношення між ними загалом по країні впродовж останніх двох переписів залишалось майже незмінним.

Міське населення збільшилось у 11 регіонах держави, зменшилось – в 5, в інших 9 його частка не змінилась. Здебільшого зміни відбулись у центральних, а також у деяких західних та південних регіонах. Найвищий рівень урбанізації спостерігається в Донецькій (90%), Луганській (86%) та Дніпропетровській (83%) областях, низький рівень (менше 50%) - у Вінницькій, Рівненській, Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій та Закарпатській областях.

Згідно з результатами Всеукраїнського перепису населення чисельність чоловіків становила 22,4 млн. осіб (46,3%), жінок – 26,2 млн. осіб (53,7%).

За період, що минув після перепису населення 1989 року, кількість міст в Україні зросла на 20 і на час Всеукраїнського перепису населення склала 454 міста. У 37 містах чисельність населення становила від 100 до 500 тис. осіб, у 9 містах налічувалось понад 0,5 млн. жителів, у 5 з них кількість населення перевищувала мільйон осіб, зокрема у Києві людність становила понад 2,6 млн. осіб.

У чисельності населення основних міст нашої держави спостерігалися наступні зміни (табл. 1.2)

Таблиця 1.2

Кількість населення у міських поселеннях України, за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року

	Кількість наявного населення, тис. осіб		2001 р. у % до 1989 р.
	2001 р.	1989 р.	
Алчевськ	119	125	95
Біла Церква	200	199	101
Вінниця	357	374	95
Горлівка	292	338	86
Дніпродзержинськ	256	282	91
Дніпропетровська	1065	1178	90
Донецьк	1016	1113	91
Житомир	284	292	97
Запоріжжя	815	881	93
Івано-Франківськ	218	214	102
Керч	157	174	90
Київ	2611	2595	101
Кіровоград	254	270	94
Краматорськ	181	198	91
Кременчук	234	237	99
Кривий Ріг	669	726	92
Луганськ	463	497	93
Луцьк	209	198	106
Львів	733	791	93

Макіївка	390	425	92
Маріуполь	492	519	95
Миколаїв	514	524	98
Одеса	1029	1115	92
Полтава	318	315	101
Рівне	249	228	109
Севастополь*	342	356	96
Суми	293	291	101
Тернопіль	228	206	111
Ужгород	117	117	100
Харків	1470	1610	91
Херсон	328	255	92
Хмельницький	254	237	107
Черкаси	295	290	102
Чернівці	241	257	94
Чернігів	305	296	103

*Без населених пунктів, підпорядкованих міській раді.

Одним з результатів Всеукраїнського перепису стала фіксація загрозливих демографічних тенденцій, причинами яких стали різке зменшення народжуваності та зростання смертності. Значне скорочення осіб працездатного віку та відсутність сигналів щодо перелому ситуації з народжуваністю в країні станом на початок 2000-их років дозволила демографам стверджувати на той час, що демографічна криза в Україні є довготривалою і, в разі нормалізації економічної ситуації, може виправитися не раніше, аніж через 20-25 років.

1.3. Застосування SMART-технологій під час переписів населення: світовий досвід і перспективи для України

Новітні технології, зокрема Інтернет-ресурси, дозволяють оптимізувати і пришвидшити процес збору і обробки статистичних даних під час переписів населення. Крім цього, як показала практика країн, які вже здійснили апробацію SMART-технологій при проведенні перепису населення, цей процес дозволяє значно зекономити кошти, виділені на процедуру перепису, провести його швидко та якісно. У 2022 році в Україні було заплановано черговий перепис населення, в ході якого планувалось часткове застосування SMART-технологій. Однак, через раптовий початок війни у лютому 2022 року, процедура перепису буде перенесена на післявоєнний період. А на даному етапі важливо проаналізувати всі переваги і недоліки новітніх технологій, які будуть застосовані, порівнявши зарубіжний досвід.

Переписи населення в країнах світу здійснювались завжди за допомогою опитування за відповідною анкетною. Розвиток сучасних інформаційних технологій дає можливість оцифровувати такі анкети і проходити опитування в режимі он-лайн або з використанням електронної пошти. Вперше інноваційні технології для потреб переписів населення були застосовані у США і показали непогану результативність [48].

З розвитком мережі Internet і її доступністю у більшості регіонів світу тепер кожен житель може без проблем, у будь-який зручний для нього час, відправити свої дані безпосередньо до служби чи департаменту статистики у своїй країні.

Однією з характерних особливостей запровадження SMART-технологій у процес перепису населення є нівелювання розбіжностей у соціально-економічному розвитку різних країн світу. Для підтвердження цього служить той факт, що перші переписи населення з допомогою мережі Інтернет були проведені у економічно високорозвинених країнах – США, Канаді та Австралії. Згодом такі форми обліку населення стали швидко поширюватись у інших

країнах, і здобули особливу популярність у групі країн із середнім економічним розвитком – Бразилії, Литві, Болгарії та ін.

Таблиця 1. 3

Застосування SMART-технологій під час перепису населення в окремих країнах світу

Країна	Рік проведення перепису	Кількість населення на момент перепису, млн. осіб	Частка населення, яка була опитана з допомогою SMART-технологій, %	Вартість перепису одного мешканця, в долл. США	Засоби перепису та способи ідентифікації особи жителів, які взяли участь у переписі
США	2010	308,75	-	47	Внесення даних в електронні форми перепису інструкторами
Бразилія	2010	190,75	100	4,8	Смарт-телефони LG 750GM, спеціальне програмне забезпечення
Канада	2011	33,48	54	17,4	Сайт www.census2011.gc.ca , е-анкета, персональний номер доступу, який надається по електронній пошті, дзвінок в call-центр по «зеленому номеру»
Австралія	2011	22,34	10,2	19,0	Сайт www.abs.gov.au , е-анкета, електронний номер
Болгарія	2011	7,37	41	4,3	Електронна пошта, модуль інформаційної системи «Census»
Литва	2011	3,05	34	3,8	Сайт www.esurasymas.lt ,

					е-анкета, персональний номер громадянина, інтернет-банкінг або ID-карта
Естонія	2012	1,34	63	19,0	Сайт www.rel2011.ee, е-анкета, ID-карта, Mobil-ID, паролі інтернет-банкінгу Swedbank, SEB (U Net), Sampo

Новатором у проведенні переписів населення і першою країною, яка використала для цього SMART-технології, стала Канада. Перший перепис з використанням електронної форми був проведений тут у 2006 році. За не бажання брати участь у переписі накладався штраф або загрожувало тюремне ув'язнення. А вже у 2011 році участь у переписі населення була добровільною для кожного жителя країни та передбачала:

- проходження традиційного опитування з допомогою паперової анкети перепису (заповнення паперової форми). При цьому кожен житель країн отримував з департаменту статистики конверт з бланками, які необхідно було заповнити і вислати у вказаний термін. У кожному пакеті був додатковий конверт, в який вкладались заповнені форми і надсилались на адресу статистичної служби (конверт вже містив наліпку із зазначенням зворотної адреси). При цьому кожному жителю надавався свій унікальний ідентифікаційний номер учасника опитування;
- заповнення електронної форми на відповідному сайті служби статистики.

Проведення опитування відповідним чином дозволило оптимізувати витрати, направлені на проведення процедури перепису – всього 15,2 дол. США на одного жителя [48].

У 2010 році США вперше застосували SMART-технології при проведенні перепису населення. Окрім цього, ще було залучено понад 65 тис. інструкторів, які здійснювали перепис традиційним способом.

До слова сказати, у США процедура проходження перепису населення є обов'язковою для кожного мешканця, а ухиляння від неї передбачає штраф у розмірі 100 дол. США, подання неправдивої інформації – 500 дол. США.

Перепис населення у США передбачав декілька етапів – формування єдиної бази жителів країни, для чого відповідно навчений інструктор мав обійти кожен будинок, кожную оселю і записати всіх осіб, які там проживають. В подальшому ці відомості використовувались для служб порятунку, соціального захисту, для оптимізації роботи системи карт Google тощо.

Не зважаючи на чітку та продуману організацію перепису та застосування новітніх технологій для його проведення, участь у переписі населення в США у 2010 році взяло лише 70% населення країни. Запровадження інформаційних технологій для збору даних під час переписів показало не тільки позитивні сторони, але й ряд недоліків, зокрема й ненадійність системи та збереження індивідуальних даних. Тому США зберігає, поряд із онлайн-переписом, ще й традиційну форму перепису населення.

З числа європейських країн першою, яка наважилась застосувати SMART-технології для процедури перепису населення, стала Литва (2011). Тоді вдалося опитати 34% населення країни (1,039 млн. осіб). Мала кількість респондентів, які взяли участь в електронному опитуванні, зумовлена рядом важливих проблем Інтернет-перепису населення в Литві (Marcu, 2011):

- низька частка осіб, які використовують Інтернет-ресурси (менше 60%);
- електронна анкета була створена тільки на литовській мові;
- обов'язковість проходження Інтернет-перепису населення не була затверджена на законодавчому рівні.

Таким чином, більшість населення Литви все ж таки пройшли процедуру перепису за класичною схемою – відповідаючи на запитання волонтерів-опитувачів.

Серед головних переваг Інтернет-перепису в Литві:

- значна економія коштів (з 10 млн. лат, виділених на

процедуру перепису, було витрачено всього 6 млн., завдяки зменшенню кількості людського ресурсу, залученого до роботи);

- можливість одній особі заповнити відомості в анкетах всіх членів його сім'ї, які проживають разом з нею;
- зменшення кількості класичних запитань анкети, які пропонувалися Євростатом, у більш, ніж два рази.

Онлайн-перепис населення, який відбувся у 2011 році у Болгарії, продемонстрував значні переваги. Удосконалена форма та оперативність процедури дозволили йому стати одним із найбільш вдалих перших переписів населення в світі із застосуванням інноваційних технологій. Він дозволив охопити 42% населення країни. Для перепису кожному жителю на електронну пошту було надіслано пароль, завдяки якому можна було зайти до власного кабінету на сайті перепису населення. Крім цього, до роботи було залучено 46 тис. інструкторів, які здійснювали перепис у звичний спосіб.

Сучасні інформаційно-комунікаційні технології при проведенні перепису населення були вдало застосовані у Естонії у 2012 році. При цьому були враховані недоліки переписів Литви та Болгарії, що дало можливість опитати понад 63% населення країни і зібрати точну статистичну інформацію. Головні переваги Інтернет-перепису в Естонії:

- опитування респондентів проводилось з допомогою анкет, розроблених англійською, російською та естонською мовою;
- на законодавчому рівні було закріплено необхідність проходження перепису населення і за невиконання даної постанови передбачено штраф у розмірі 2 тис. євро;
- для ідентифікації осіб, які проходили процедуру перепису населення та для збереження їх приватної інформації було застосовано потужний арсенал цифрових інструментів (ID-картки, інтернет-банкінг, Mobil-ID і т.п.).
- поряд із інтернет-переписом проводилось традиційне опитування населення з використанням ноутбуків.
- така організація перепису населення дозволила скоротити витрати на процедуру до 19 дол. США на одну особу.

Бразилія – перша країна, яка провела електронний перепис населення, повністю відмовившись від традиційних паперових носіїв. Досвід Бразилії із застосування новітніх засобів і способів перепису є найбільш вдалим. За короткий термін вдалося:

- точно встановити проживання кожної бразильської сім'ї (завдяки застосуванню GPS-технологій);
- провести обстеження населення у всіх регіонах Бразилії. Це велике досягнення, особливо враховуючи те, що окремі ділянки через складність рельєфу являються важкодоступними для транспортного сполучення;
- отримати точну інформацію по всіх питаннях, які передбачені у формі опитування;
- скоротити час на опрацювання статистичних даних з кількох років до кількох місяців;
- мінімізувати витрати на процедуру перепису – було затрачено коштів у розрахунку 4,7 дол. США на кожного переписаного жителя.

Для організації і проведення перепису в Бразилії було закуплено 150 тис. смартфонів-телефонів і встановлено на них спеціальну програму для перепису. Всі дані із кожного смартфона передавались у один із 7 тис. центрів обробки статичної інформації, які розміщені по всій країні за допомогою GPS-навігації.

Проаналізувавши особливості застосування SMART-технологій при проведенні сучасних переписів, можемо зазначити, що у різних країнах були використані новітні засоби та методи опитування:

- опитування через сайт у мережі Інтернет;
- опитування через електронну пошту;
- опитування через смарт-телефон.

SWOT-аналіз – один із найбільш ефективних інструментів суспільно-географічного дослідження, який дає можливість вивчити явище з різних позицій – окреслити переваги, виділити недоліки, сформулювати перспективи та загрози у його розвитку.

Таблиця 1.4.

SWOT-аналіз застосування SMART-технологій під час перепису населення

Переваги	Недоліки
<ul style="list-style-type: none"> - можливість швидко зібрати відповідну статистичну інформацію і передати її у статистичні центри; - зменшення часу на обробку статистичної інформації; - безпека процедури опитування (інструкторам не доведеться безпосередньо контактувати з людьми, які належать до маргінальних прошарків суспільства); - тотальне охоплення всіх жителів опитуванням у ході перепису, не залежно від території проживання, зайнятості та інших причин, які утруднюють процедуру перепису; - можливість отримати повну інформацію, яка відобразить реальні показники кількості населення загалом, частки пенсіонерів, реальний рівень доходів населення зокрема, що дасть можливості для ефективного здійснення загальнодержавної та регіональної соціальної політики; - буде залучено у 2 рази менше персоналу, який проводить процедуру перепису населення; - респондент може пройти опитування у зручний для нього час, зареєструвавшись на сайті перепису населення; - один представник домогосподарства може заповнити відомості про всіх його членів сам; - анонімність опитування під час перепису; - значна економія коштів з держбюджету. 	<ul style="list-style-type: none"> - потребує розробки спеціального програмного забезпечення; - довготривала процедура підготовки до такого типу перепису, - необхідність постійної перевірки системного забезпечення; - потрібна підготовка фахівців, які будуть здійснювати прийом і опрацювання статистичної інформації; - відсутність доступності мережі Інтернет для всіх жителів країни; - існує проблема забезпечення конфіденційності даних учасників перепису (їх можна легко перехопити по дорозі з комп'ютера учасника до сервера статистичної служби); - необхідність розробки складних криптографічних програм; - неможливість ідентифікувати особу, яка вносить дані; - необхідність проведення поряд із Інтернет-переписом традиційного із залученням волонтерів-інструкторів, оскільки значна частина людей (особи літнього віку, діти чи інваліди) не завжди зможуть дати собі раду з новітніми технологіями або просто не мають доступу до мережі Інтернет через низький рівень доходів; - неможливість проведення онлайн-перепису в гірських місцевостях, де відсутній зв'язок.

Загрози	Перспективи
<ul style="list-style-type: none"> - існує загрозу подання недостовірної інформації, яку важко перевірити, особливо коли один член домогосподарства заповнює форму на кожну особу, яка входить у склад домогосподарства; - можливий «витік» персональних даних через недоліки і збої в роботі системи чи мережі; - проблема врахування в переписі дітей, які навчаються за кордоном. 	<ul style="list-style-type: none"> - суттєве зменшення коштів на проведення перепису населення, порівняно із традиційним варіантом; - проведення перепису населення України із застосуванням SMART-технологій потребує певних нововведень на законодавчому рівні

Здійснивши SWOT-аналіз застосування SMART-технологій під час перепису населення в Україні, можемо зробити висновок про те, що такий перепис матиме значно більше переваг, ніж недоліків. І основними позитивними його моментами будуть:

- економія державних коштів, які виділяються на процедуру перепису населення (а це особливо актуально для України, економіка якої перебуває у кризовому стані);
- анонімність опитування – вперше в історії переписів у нашій країні буде застосована особлива процедура шифрування даних респондентів із присвоєнням їм відповідного реєстраційного номера;
- можливість провести процедуру перепису населення швидко та охопити опитуванням всі регіони України, а також здійснити обробку статистичних даних у короткі терміни тощо [48].

Основними недоліками новітнього перепису варто вказати необхідність розробки дорогого програмного забезпечення із високим ступенем захисту персональних даних, а також складність повного переходу перепису населення на он-лайн-платформу. Все ж таки, не дивлячись на високий рівень технологічності українського суспільства, доступ до мережі Інтернет є не на всій території України. Особливі труднощі з проведенням Інтернет-перепису можуть виникнути у сільській місцевості Чернігівської, Житомирської, Сумської областей, де наявна велика кількість сіл з людністю до 50 осіб, переважно це люди літнього віку. Молодь із цих територій

виїхала на навчання та роботу у міста, тому про новітні технології тут говорити не доводиться.

Завданням для Кабінету Міністрів на найближчу перспективу має стати розробка законодавчої бази щодо відповідальної участі населення в переписі.

Проведення Першого Всеукраїнського перепису населення в нашій дозволило виявити позитивні сторони, а також окремі недоліки, які варто врахувати при наступних процедурах подібного обліку населення в Україні. Для здійснення обліку населення тоді було витрачено близько 108 млн. грн., залучено велику кількість інструкторів різних рівнів, які пройшли відповідне навчання. Але навіть при таких величезних зусиллях все одно виникали певні неузгодженості та неточності під час процедури (не всі запитання із анкети були до кінця зрозумілими для опитуваних, а на деякі з них люди просто відмовлялись відповідати і т.д.) (Zastavetska, Zastavetsky, 2019).

Перепис населення, який запланований на 2020 рік, вперше в історії нашої країни мав би відбутися із застосуванням SMART-технологій – смартфонів, планшетів, інтернет-опитування на сайтах тощо. Досвід зарубіжних країн, які вже проводили подібні переписи, показує, що відмовлятися при цьому від традиційних паперових бланків перепису все ж не варто остаточно. Тому для здійснення процедури обліку населення буде залучена значна кількість інструкторів, які будуть заносити статистичні дані в паперові бланки або на електронні носії (планшети, смартфони).

Для вивчення всіх погрішностей під час процедури перепису за новими стандартами буде здійснено пробний перепис населення, який проведуть на території двох районів – Оболонського (м. Київ) та Бороднянського (Київська область).

У 2001 році для проведення перепису населення було залучено понад 250 тис. тимчасових працівників-інструкторів, а у 2020 році їх кількість має скоротитися до 100 тис. осіб, в основному завдяки введенням новітніх технологій опитування респондентів [3]. Стати таким тимчасовим працівником може будь-яка особа, яка досягла повноліття і є громадянином України.

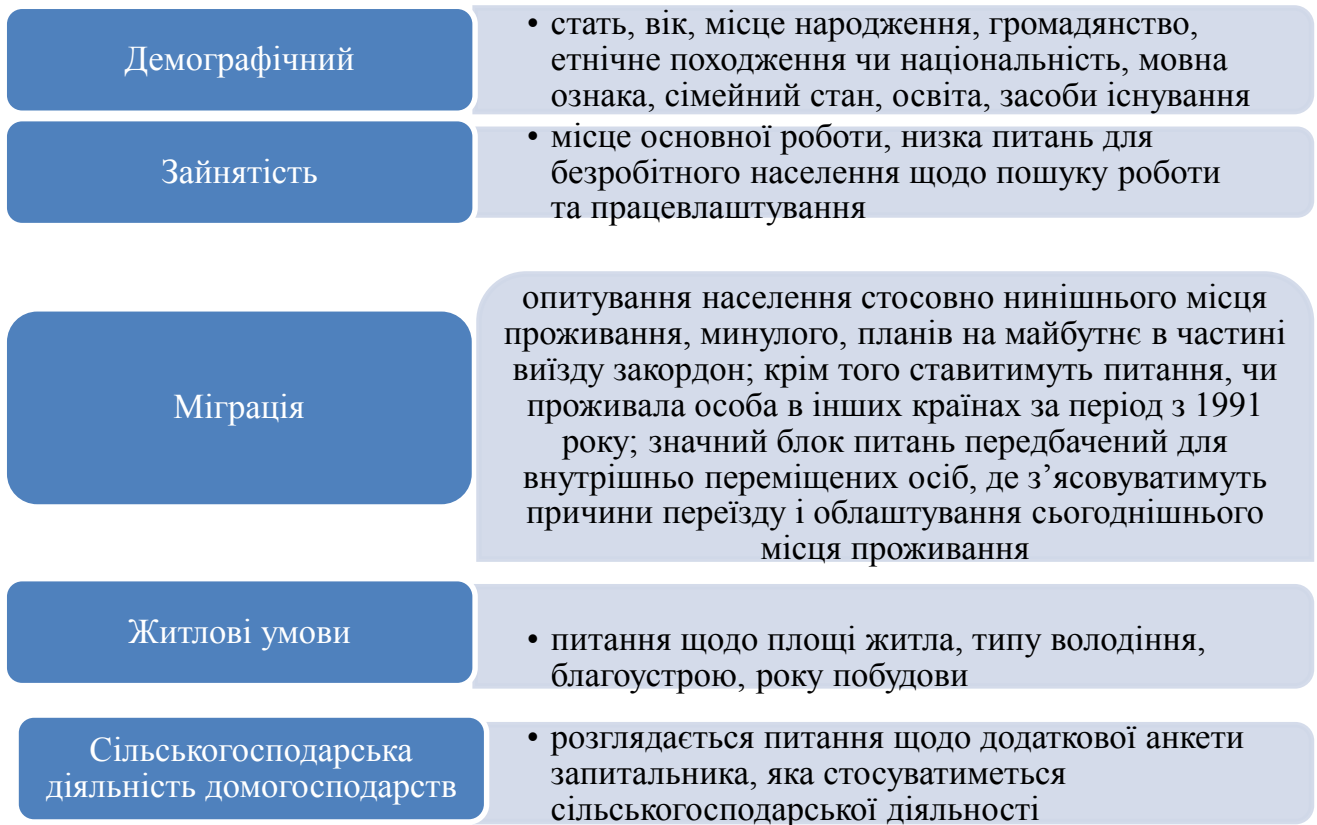
Одним із цікавих нововведень у переписі населення 2020 року буде те, що тепер процедура опитування буде цілком анонімною. Якщо раніше опитаний повинен був надавати повну інформацію, яка включає прізвище, ім'я та по-батькові, то тепер ці дані будуть замінені відповідним реєстраційним номером.

Поточний облік населення, який здійснюється в нашій країні безперервно – реєстрація народжених, померлих, зміни місця проживання, кількість емігрантів та іммігрантів, дає можливість побачити узагальнені дані, які відображають кількість населення в Україні загалом та в кожному її регіоні чи населеному пункті зокрема, а також загальні риси статево-вікової структури і особливості її динаміки. Ліквідація обов'язкової прописки, яка була здійснена у 2001 році ще більше ускладнює можливості контролю над переміщенням населення, міграційними процесами, а відповідно, відстежувати демографічну динаміку. Однак перепис населення дасть змогу дослідити всі демографічні явища на значно вищому, якіснішому рівні, виявити ті проблеми і протиріччя, які поточний облік населення виявити не в змозі – етнічна самоідентифікація, володіння мовами, майновий стан населення, реальна кількість людей пенсійного віку тощо.

Анкета для перепису населення містить п'ять основних розділів (модулів), які розбиті на параграфи (рис. 1.1).

Процедура майбутнього перепису населення України буде включати два етапи: онлайн-перепис та традиційний перепис. Перший етап (он-лайн) буде тривати десять днів, під час яких респонденти мають можливість дати відповіді на запитання форми перепису в особистому кабінеті сайту перепису, доступ до якого надається за наявності відповідного ключа (Perepys, 2019)

Під час другого етапу планується відвідання домогосподарств інструкторами, які вноситимуть статистичну інформацію на електронні носії – планшети та смартфони які будуть наповнені векторними цифровими картами і GPS-навігацією, що дасть можливість зчитувати координати будинків і забезпечить GPS-прив'язку до карти в певному радіусі.

Рис. 1. 1. Основні модулі анкети Всеукраїнського перепису населення, який був запланований у 2022 році

Попередній перепис населення у 2001 році показав ряд проблем, які мають бути обов'язково враховані при проведенні майбутнього перепису:

- не розуміння респондентом окремих запитань (наприклад, коли йде мова про етнічну приналежність, багато опитаних відповіли, що вони за національністю є гуцулами, лемками, русинами тощо, не розуміючи при цьому, що дані категорії – це частини одного українського етносу. Тобто, по-суті, вони є українцями різних етнографічних груп);

- небажання відповідати на окремі запитання, особливо ті, які стосуються майнового стану чи рівня доходів особи чи домогосподарства;

- надання недостовірних даних, особливо запитання про освіту, майновий стан, рівень володіння мовами;

- неможливість визначити для себе і вказати, яка мова є рідною

для респондента у змішаних етнічних сім'ях. Часто дитина змалку добре володіє мовою і батька і матері, тому вказати, яка з них є рідною стає складно;

- труднощі в опитуванні людей, які належать до окремих релігійних груп, етносів зі специфічною культурою, які забороняють здійснювати перепис населення, або дозволяють переписувати тільки чоловіче населення.

Підсумувавши позитивні і негативні тенденції проведення Інтернет-опитування та застосування SMART-технологій під час процедури перепису населення у різних країнах світу, можемо сформулювати окремі рекомендації для України [48]:

1. Необхідність закріплення на законодавчому рівні обов'язкової участі у процедурі опитування під час перепису (у електронному або традиційному вигляді).

2. Проаналізувавши досвід Канади, вважаємо, що найбільш доцільним буде спрощення процедури ідентифікації особи при реєстрації для перепису. Можливо достатньо буде лише ввести серію та номер паспорту.

3. Позитивний досвід Бразилії демонструє переваги із закупівлі спеціального обладнання – смарт-телефонів (або терміналів) для здійснення процедури перепису населення. При відносно невеликих затратах, можна буде швидко отримати інформацію, передати її у статистичні центри і суттєво скоротити час на обробку статистичної інформації.

4. Найбільш доцільним і ефективним буде опитування жителів країни за допомогою реєстрації на сайті відповідних статистичних служб. Для цього може бути використаний ідентифікаційний номер платника податків або запит із служби статистики, висланий на електронну пошту респондента, який він має підтвердити шляхом переходу за посиланням.

5. Зручність Інтернет-перепису у даному випадку полягає ще й у тому, що окремий кабінет на сайті може бути відкритий на одне домогосподарство. І дані про кожного його члена може внести лише одна особа у зручний для неї час.

6. Застосування SMART-технологій дає можливість охопити

практично все населення, незважаючи на транспортну доступність території проживання респондента, зайнятість та інші фактори.

1.4. Історія демографічного вивчення населення в Україні

Становлення і розвиток географії населення як наукової дисципліни відбулося в Україні у ХХ ст., хоча дослідження окремих демографічних, етнічних та розселенських проблем спостерігалося значно раніше. До ХVІІ ст. населення вивчали у рамках комплексних географічних, а також під час статистичних, етнографічних досліджень окремих регіонів та населених пунктів [8].

Найдавніші відомості про населення, яке населяло Україну, знаходимо у «Історії...» Геродота (V ст. до Хр.), «Географії» Птоломея, у творах арабських, візантійських та інших мандрівників (Аль-Масуді, Ібн-Хаукаль, Прокопій, Фотій, Маврікій та ін.). Ці відомості були, як правило однобокими, бо торкалися переважно тих ділянок життя людей, які найбільше дивували іноземних мандрівників: зовнішній вигляд, звичаї, їжа, заняття людей.

Окремі відомості про населення, передусім про окремі міста-укріплення, дають літописи, які велися у часи Київської Русі, з них ми можемо довідатися про часи заснування окремих поселень, їх вигляд, функції.

Про життя населення, звичаї, особливості господарювання людей в окремих частинах України (Галичині, Волині, Поділлі, Подніпров'ї) залишили відомості у своїх спогадах іноземні діячі і чиновники – Е.Лясота, Д.Флетчер, Г.Боплан, П.Алеппський, К.Гільдебрант та ін. Всі вони відзначають високий рівень освіти і культури, працелюбність і щирість українського народу [8].

Найбільше інформації про населення та населені пункти знаходимо у «Описі України...» (1650 р.) французького інженера Гійома Боплана. Це – відомості про звичаї і побут людей, яких Боплан називає українцями, а їхню землю – Україною. Він відзначає їх свободолюбність, відвагу, сильне здоров'я, а про дівчат говорить як про прегарних красунь, які сором'язливі, цнотливі, і де наперекір усім народам, дівчата нерідко пропонують хлопцям свою руку.

Боплан також дає детальний опис тих поселень, через які він проїжджав, відмічаючи їх зовнішній вигляд, заняття людей, особливо торгівлю товарами і ремісництво.

Із захопленням подавали свої враження від українців іноземні послы, що їздили до гетьмана Богдана Хмельницького. Найбільш обширним описом нашої землі цього часу (XVII ст.) є щоденник подорожі Павла Алеппського (з Сирії). В ньому він пише про нашу землю, як про «прекрасну країну, що повна мешканців і замків, як гранатне яблуко зерен». П.Алеппський відзначає високий рівень освіти і культури населення, його здивувало те, «що всі чоловіки, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки і дочки, вміють читати та знають порядок богослужби і церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт і не дозволяють, щоб вони неуками тинялися по вулицях... Серед монастирських наставників є люди вчені, правники, промовці, вони знають логіку і філософію та працюють над глибокими питаннями...». Він також звертає увагу на забудову міст, описує замки, церкви.

У XVIII-XIX ст., коли Україна знаходилася у володінні різних імперій (Російської, Австро-Угорської, Польської) розвиток географічних знань здійснювався значною мірою представниками цих держав. Територію України найбільше описували російські вчені. Шукаючи природних багатств, вони звертали увагу і на мешканців т.зв. «Малоросії» (В.Зуєв, П.Шаліков, П.Сумароков, В.Ізмайлов та ін.). Всі підкреслювали охайний вигляд поселень, в українцях вони відмічали такі риси, як побожність, палку любов до Батьківщини, вихованість, а у їх родинному житті – любов, повагу і довіру.

На початку XVIII ст. український історик Г.Новицький вперше вжив термін «велелюдство» (тепер «народонаселення»), під яким розумів сукупність людей та оцінку чисельності народів у порівняльній формі. А запровадив цей термін вихованець Києво-Могилянської Академії М.Мотоніс, який також запропонував запровадити в країні облік дворянства.

В середині XVIII ст. М.Маркевич і О.Ригельман здійснюють історико-географічне вивчення України, у якому подають чисельність населення у XVII і XVIII Ригельман зазначає, що Б.Хмельницький

був главою народу, який налічував 6 млн. душ (осіб). М.Маркевич робить підсумок демографічного розвитку Лівобережної України у XVIII ст., відмічаючи високу смертність селян, що перебували у кріпацтві. Ці ж питання порушував на початку XIX ст. український географ В.Каразін.

У XIX ст. питанням географії населення приділяв велику увагу російський вчений П.Семенов-Тянь-Шанський. У його п'ятитомному «Географо-статистичному словнику» дано опис всіх народів, які населяли тодішню Росію.

У першій половині XIX ст. відомості про населення окремих частин України знаходимо у статистичних описах, які склали найчастіше працівники урядових установ та статистичних комітетів.

У середині XIX ст. появилась праця О.Скальковського «Опыт статистического описания Новороссийского края», в якій автор дає детальну характеристику народностей, які населяли у цей час південь України. Про населення окремих губерній можна довідатись із записок офіцерів Генерального штабу, які склали статистичні огляди губерній [8].

На цей час (середина XIX ст.) у Київському університеті завдяки зусиллям видатного статистика і етнографа Д.Журавського було складено «План статистичного опису губерній Київського учбового округу», у якому автор поряд з іншими питаннями пропонує з'ясувати особливості заселення краю, динаміку чисельності його населення, соціальний і класовий склад, побут населення, здійснити огляд населених пунктів. Це було основою подальшого комплексного аналізу суспільних процесів, що відбувалися на певних територіях. Їх почали здійснювати вчені, які входили до складу Південно-Західного відділу Російського географічного Товариства.

Вивчення етнографічних особливостей населення Південно-Західної Росії (територія України, що входила до Росії) найбільше пов'язано із іменем П.Чубинського. Він вперше визначив етнічні межі поселення українців, вивчав їх економічне становище і побут, провів типізацію українського населення. В основу виділення типів українців (власне український, поліський та подільсько-галицький) він поклав рівень адаптації людей до навколишнього середовища,

вплив природних умов на фізичний розвиток людей. Переважна більшість матеріалів, зібраних і проаналізованих П.Чубинським, опублікована у семитомній праці «Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край».

В кінці XIX ст. під керівництвом М.Зібера була складена програма перепису населення м.Києва (1874 р.), яка була основою розвитку комплексного підходу до вивчення народонаселення.

Деякі аспекти вивчення населення України знаходимо у публікаціях С.Подолінського (про стан здоров'я населення, трудові стосунки українців), І.Я.Франка і П.Грабовського (про трудову міграцію селян), Є.Святковського, І.Пантюхова (про природний рух населення), М.Туган-Барановського (про місце і роль людини, її праці у господарському поступі, про мотивацію праці) та ін.

Розвиток географії населення у кінці XIX на початку XX ст. відбувався переважно на основі аналізу даних першого Всеросійського перепису населення (1897 р.) і здійснювався переважно статистиками. Регіональний огляд сільського населення європейської частини Росії (в т.ч. і України) за даними цього перепису здійснив відомий географ (відомий більше як кліматолог) О.Воейков, він показав загальні закономірності розподілу населення, особливості його природного руху. Він підкреслив, що вирішальним фактором у розподілі населення є не стільки навколишнє середовище, скільки сама людина. Ця ідея О.Воейкова була підхоплена передусім у Радянській Україні у процесі боротьби з антропогеографією. Остання, зародившись у XIX ст. в Німеччині, передбачала вирішальний вплив природних умов на розселення людей. Представниками антропогеографії в Україні були М.Кордуба, С.Рудницький, О.Степанів, а пізніше – В.Кубійович.

С.Рудницький у своїх працях «Чому ми хочемо самостійної України», «Україна – наш рідний край», «Україна і українці», «Територія й населення України» та багатьох інших, визначає особливості демографічної і національної політики українського народу. Він вважає, що «могутність народів більше залежить від біологічних, ніж від економічних чинників», і тому важливим повинно бути «стремління до расово найкращого приплоду» і «якісно

вищого приросту населення». Значну увагу приділяє розселенню українського народу на його етнічних землях, і на основі цього визначає етнічні межі України, досліджує поселення українців у діаспорі.

У перші роки радянської влади в Україні антропогеографічні ідеї були оголошені ворожими і розвиток науки, в т.ч. і географічної, відбувався на основі нової методології – діалектичного та історичного матеріалізму. Увага географів у цей час була звернена на питання розміщення виробництва і в боротьбі з антропогеографією географічні дослідження населення не проводились взагалі. Радянський вчений М.Баранський пізніше образно відзначив, що «з водою була вихлюпнута і сама людина, розділ про населення безслідно щез, провалившись між природою та господарством» [8].

Загальні відомості про населення ми знаходимо у підручниках з економічної географії К.Воблого, В.Садовського, М.Фещенка-Чопівського та ін. Крім цього, В.Садовський зробив значний внесок у демо- та етногеографію. У своїх працях «Північно-західна Україна у світлі статистики» (1924), «Людність західноукраїнських земель по польському перепису 30 вересня 1921 р.», «Українці поза межами УРСР на основі перепису 1926 р.», «Огляд літератури про українську демографію» (1931 р.) вчений розкриває необ'єктивність польської статистики щодо етнічного складу населення, встановлює зміни чисельності українців в Україні та за її межами на початку ХХ ст., дає критику політики русифікації, що проводилась царською і радянською владою стосовно українців. Детальний опис демографічних процесів на території України початку ХХ ст. знаходимо у працях вчених Інституту демографії АН УРСР – М.Птухи (директор), Ю.Корчак-Чепурківського, М.Трачевського, П.Пустохода, Ю.Масю-тина, А.Хоменка та ін. Вони здійснили аналіз процесів смертності у різних регіонах і серед різних вікових груп населення, впливу вікової структури на продуктивність праці у виробництві, демографічне прогнозування. Вченими-демографами було розроблено програму і організовано перепис населення 1937 р., але його результати радянський уряд визнав недійсними, а вчених було знищено. Їх наукові праці тривалий час були заборонені для

ознайомлення. Невідомими для українського загалу були тоді також і праці українського вченого В.Кубійовича, який проживав у Польщі. Цей вчений-енциклопедист написав багато наукових праць, в яких висвітлювались питання географії населення (тоді – антропогеографії) України і окремих її регіонів (передусім Галичини, Закарпаття, Волині та ін.). Він досліджує пастуше життя у Карпатах, людність Українських Карпат, зміни у стані людності Радянської України у першій половині ХХ ст., міграції, національний склад населення за переписами 1926 і 1959 рр. особливості розселення українців в Україні та у діаспорі, етнічні меншини в Україні, міста України та ін. Найповніше питання географії населення представлені у книзі «Географія українських і сумежних земель» (1938 р.), у серії карт «Населення» в «Атласі України і сумежних країв» (1937 р.), статтях в «Енциклопедії Українознавства» (13 т.) та інших наукових виданнях. Цього вченого, по-праву, можна вважати засновником географії населення в Україні. Поруч з ним у передвоєнний період у галузі географії населення працювали О.Степанів, М.Кулицький, В.Огоновський, та ін. О.Степанів, що була ученицею С.Рудницького, здійснила комплексне і найбільш повне дослідження міста Львова, яке може й зараз служити зразком географічної характеристики міста («Географічний нарис Львова», 1938; «Сучасний Львів», 1943; «Архітектурне обличчя Львова», 1945 та ін.).

В.Огоновський видав серію статей та книжок з проблем демо- і етногеографії Галичини, Полісся, західних земель України, Мармарощини, в яких розкрив особливості природного руху, густоту населення, його етнічний склад, визначив чисельність українців у Румунії, Словаччині.

М.Кулицький досліджував зимаркові оселі на Галицькій Гуцульщині, він – автор великої кількості карт, що відображають населення, у «Атласі України і сумежних країв» (1937 р.) та «Енциклопедії Українознавства».

Саме завдяки його працям можемо говорити про початок диференціації географії населення на окремі наукові напрямки (галузі) ще у першій половині ХХ ст. (30-40-і роки). А вже чітко ці напрямки визначились у 50-60-і роки цього століття. Це було

зумовлено бурхливим розвитком міст та їх агломерацій, значними потоками (міграціями) людей із сільської місцевості у міста, потребами раціонального використання трудових ресурсів, необхідністю впорядкування міських і сільських поселень та ін.

Вже з початку II-ої половини XX ст. активно розвивається географія міст. Українські вчені в еміграції (В.Кубійович, Б.Кравців, В.Голубничий, О.Оглоблин, А.Фіголь) обґрунтовують визначення міста, аналізують процеси виникнення міст в Україні, розкривають причини розквіту та занепаду міст в різні історичні періоди, подають відомості про найбільші міста України.

Дослідження міст і міського населення, що проводились в Україні у цей час, мали регіональний характер. Розвиток і розміщення міських поселень у різних областях досліджували Д.Богуненко, М.Григорович, Т.Дагаєва, О.Діброва, Г.Коваленко, П.Коваленко, І.Кончаківський, М.Крачило, С.Мохначук, Ю.Пітюренко, Д.Стеченко, І.Табориська, Є.Шипович та ін. У 70-ті роки ці дослідження охопили всю територію України. Окремі аспекти географії міст, що проводились у країні в попередні роки, було узагальнено у монографії Ю.Пітюренка «Розвиток міст і міське розселення». Ці питання поглиблено у наступних працях цього вченого, а також у працях Л.Корецького, Л.Коваленка, П.Коваленка, С.Мохначука, В.Обозного, А.Степаненка, Д.Ткача, М.Якимової, Т.Заставецького, А.Мозгового та ін.

Демографічні дослідження території України і її регіонів почали активно розвиватись у 60-70 – ті і наступні роки XX ст. Різним аспектам цього напряму присвячені статті Є.Капчинської, Ф.Заставного, Є.Янковської, А.Єлоненка, І.Білоконя, Д.Стеченка, О.Коржа, М.Ковтонюка, Б.Заставецького, Л.Заставецької, М.Петриги, Є.Качана, Т.Буличевої, П.Копчака, О.Топчієва, М.Фащевського, В.Джамана, Г.Анісімової, І.Горленко, Л.Тарангул та ін.

Географія трудових ресурсів в Україні представлена працями І.Пасхавера, І.Білоконя, О.Ярошенко, В.Онікієнка, А.Доценка, С.Писаренко, Л.Ганечко, Ю.Пітюренка, С.Волоса, Г.Коваленка, Д.Стеченка, Є.Качана, М.Петриги, Г.Баб'як, С.Іщука, Г.Старостенко та ін.

Географія сільських поселень (георуралістика) тривалий час розвивалася поруч із географією міського розселення. Окремі наукові праці саме з цієї галузі географії населення найбільше представлені у А.Доценка, В.Загороднього, Б.Заставецького, І.Дітчука, М.Крачила, М.Ковтонюка, О.Коржа, Г.Рогожина, Д.Крисанова, та ін.

Системна інтерпретація розселення найповніше відображення дістала у працях Л.Корецького, С.Мохначука, Ю.Пітюренка, М.Якимової (системи міських поселень), А.Доценка, В.Джамана, Г.Анісімової, В.Смаль, Т.Буличевої, Б.Заставецького, Л.Заставецької (субрегіональні та регіональні інтегральні системи розселення).

Етнічна географія України, зародилась у ХХ ст. у діаспорі. Вагомий внесок у розвиток цієї вітки географії населення В.Кубійовича. У його працях «Географія Українських і сумежних земель», «Етнічні групи Південно-Західної України (Галичини) на 1.01.1939 р.», у статтях про національні меншини в Україні послідовно описано динаміку української колонізації і її роль у формуванні української етнічної території, особливості розміщення різних народів в Україні, українські етнічні землі, розселення українців у діаспорі та ін. У радянській Україні етногеографія розвивалась дуже повільно внаслідок національної політики, яка проводилась в СРСР і була спрямована на злиття націй. Книги В.Наулка «Географія розміщення народів в УРСР» (1966 р.) та Р.Старовойтової «Етнічна географія УРСР» (1979 р.) тривалий час представляли даний напрямок науки. Багатоаспектно розвивається етнічна географія у кінці ХХ ст., особливо після здобуття Україною незалежності. Чи не найбільше книг, у яких висвітлюються питання цієї науки, зокрема розселення українців у східній і західній діаспорі, українців та різних етносів в Україні, написав Ф.Заставний. А теоретичні та методологічні проблеми цієї науки окреслив проф. О.Шаблій, він також розкрив особливості розміщення в Україні різних народів, здійснив етногеографічне районування країни та показав особливості формування сучасної діаспори. Цікавими набутками етнічної географії України є книга І.Винниченка «Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис» (1992) та атласи «Українці. Східна діаспора» (1992) та «Національні меншини

в Україні. 1920-1930 роки» (1996).

Розвиток етнічної географії як галузі суспільної географії чітко окреслив В.Круль, він заповнив значну прогалину у цій науці – проаналізував процес заселення території України (1996, 2005). Структуру та географічні виміри етнонаціональної сфери, параметри сучасної етногеографічної структури України вперше обґрунтував М.Дністрянський у своєму монографічному дослідженні «Етно-політична географія України» (Львів, 2006). Дослідження етнічного складу населення окремих регіонів України знаходимо у працях Р.Лозинського, М.Дністрянського, М.Лаврук, Г.Круль, І.Костащука, Р.Сливки та ін. Цікавим і всебічним є видання Р.Лозинського «Етнічний склад населення міста Львова» (2005), яке є першою науковою працею такого плану [8].

Розгляд географії населення в Україні свідчить про її інтенсивний розвиток і диференціацію порівняно з минулими періодами та утвердження її окремих напрямків у другій половині ХХ століття і на початку ХХІ ст.

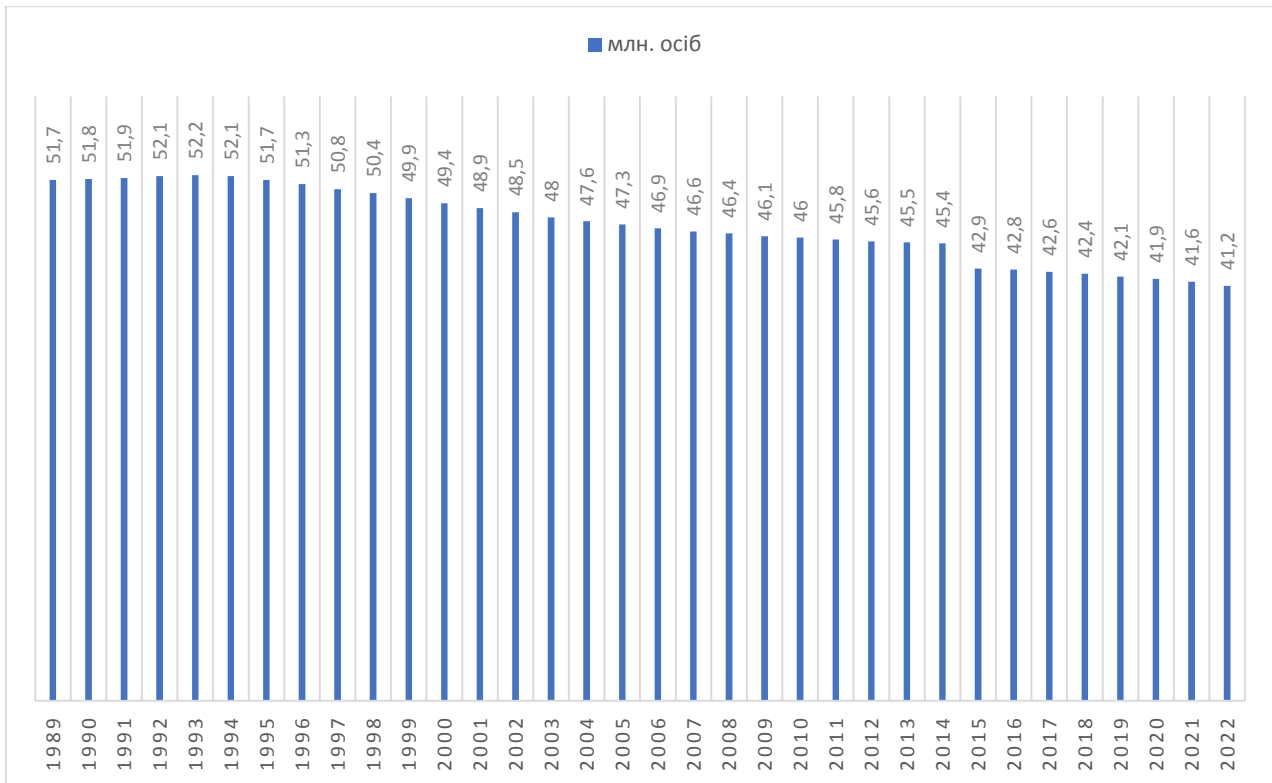
Розділ 2. АНАЛІЗ ГОЛОВНИХ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ УКРАЇНИ 1991-2021 рр.

2.1. Природний рух населення України впродовж 1991-2021 рр.: показники, динаміка

Пройшовши складний історичний період у ХХ столітті, сповнений багатьох демографічних потрясінь та масштабних втрат населення, до 80-их років Україна змогла вирівняти показники відтворення населення і увійшла в епоху своєї незалежності як країна з позитивною динамікою демографічних показників (додатнім природним приростом та розширеним типом відтворення населення). Чисельність населення в Україні на початок 2022 р. становила 41,2 млн. осіб [7]. Впродовж останніх тридцяти років з моменту набуття Україною незалежності, спостерігаємо спад чисельності населення. В перші роки набуття нашою країною державності, окрім додатного природного приросту населення, збільшенню його чисельності сприяло також додатне сальдо міграції внаслідок значного притоку іммігрантів. У 1993 році був зафіксований максимум кількості населення за весь досліджуваний період – 52,2 млн. осіб. Однак від’ємний природний приріст населення, який був зафіксований в Україні з 1989 року і вказував на перевищення смертності над народжуваністю, в подальшому призвів до стрімких темпів скорочення населення.

З того часу щорічно в Україні відбувалося скорочення населення на 300-350 тис. осіб (рис. 2.1, рис. 2.2). А з 1994 року до природного скорочення населення додалися ще й масові міграції населення за кордон у пошуках роботи, внаслідок чого сальдо міграції в Україні набуло від’ємного значення, причому міграційний убуток населення фіксувався аж до 2004 року включно і, у поєднанні з масштабною депопуляцією, спричинив зменшення чисельності населення лише за 1994–2004 рр. на 4,5 млн. осіб. У цілому ж чисельність населення України з початку 1993 р., коли населення України мало найбільшу чисельність, до початку 2020 р., скоротилась майже на 10 млн. осіб. Переважаючу роль у скороченні населення відіграло природне

зменшення – результат перевищення числа смертей над числом народжень майже у двічі [20].

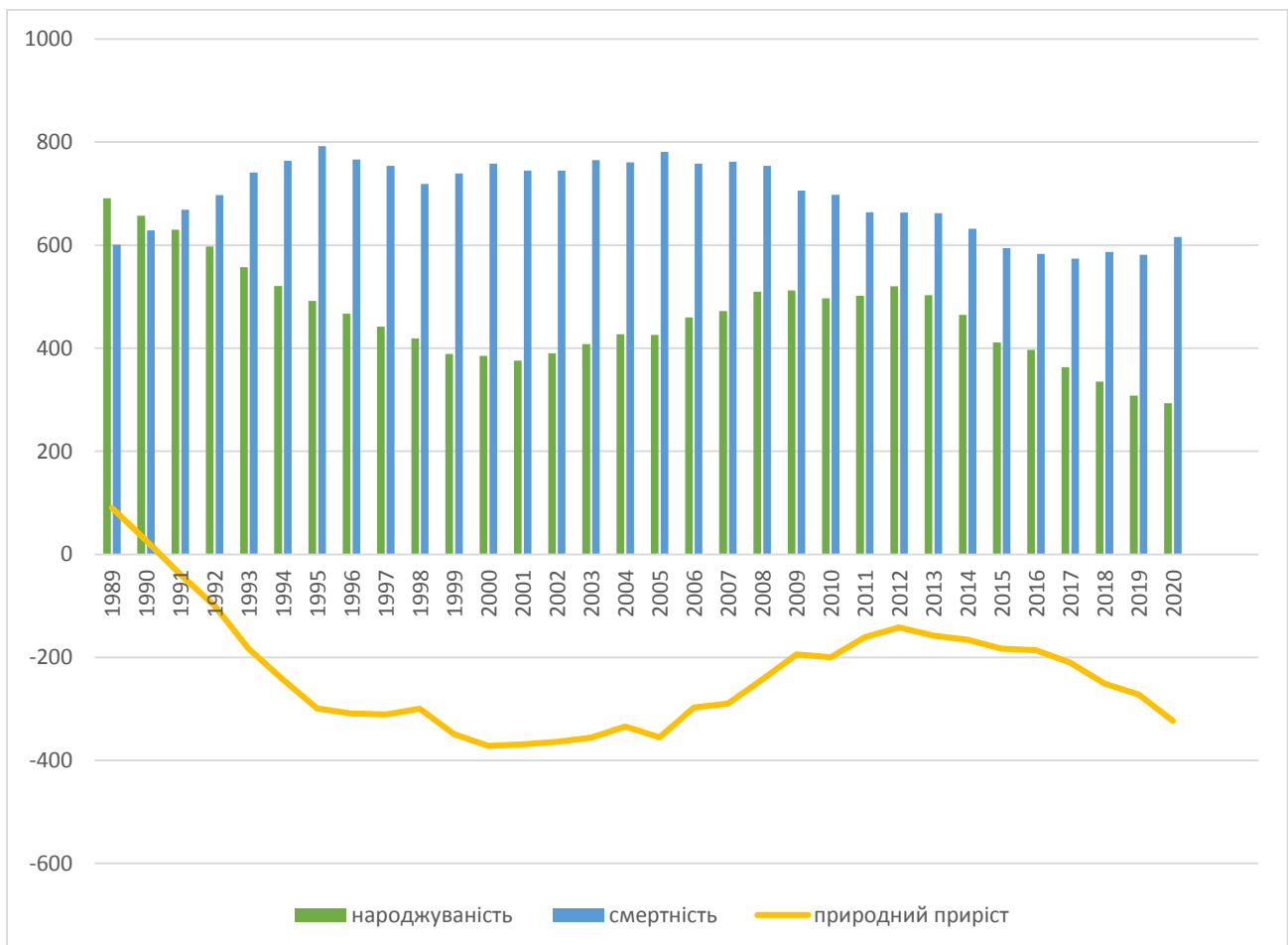

Рис. 2.1. Динаміка чисельності населення України у 1989-2022 рр.
(побудовано авторами за даними Державної служби статистики України)

Це призвело в подальшому до стрімкого зниження кількості населення, зростання в структурі населення частки осіб у віці 60 років і старші (відбувається процес т.зв. старіння населення). Демографічні прогнози на найближчі роки невтішні. Особливо враховуючи численні втрати населення, які будуть обраховані після закінчення російсько-української війни, що розпочалась у 2022 році. Післявоєнний період повинен ознаменуватись комплексними і продуманими рішеннями у демографічній політиці країни щодо відновлення демографічного потенціалу хоча б спочатку на довоєнному рівні з тенденцією до подальшого зростання.

Проблема демографічного старіння населення, а також низька народжуваність не є явищем, актуальним тільки для України. В сучасному європейському просторі з цими демографічними

проблемами країни регіону стикнулись вже давно. На сьогодні близько 40% європейських країн змушені вирішувати проблему депопуляції населення. Проте, порівняно із більшістю країн регіону, Україна відзначається дуже високими показниками скорочення населення. Вже від середини 90-х років країна внаслідок депопуляції щороку втрачала у середньому 350 тис. осіб.

Рис. 2.2. Основні демографічні показники населення України у 1989-2020 рр., тис. осіб (побудовано авторами за даними Державної служби статистики України)

Показники народжуваності в Україні суттєво знижувались ще з 80-их рр. ХХ ст., як і у інших європейських країнах внаслідок процесів регулювання сімей, підвищення шлюбного віку, значної зайнятості жінок у виробництві та ін. В сучасних умовах до важливих чинників, які знижують народжуваність, належать збільшення показника розлучуваності та зниження показника шлюбності (в

розрахунку на 1000 жителів у 1990 р. було зареєстровано 9,5 шлюби та 3,7 розлучення, а в 2020 р. – 4,3 шлюбів та 3,1 розлучень [7], скрутне матеріальне становище більшості молодих сімей, зниження рівня медичного обслуговування та ін.

Відмінності між показниками народжуваності у містах і селах України дістали зворотну спрямованість у 90-х роках ХХ ст. До цього часу більша народжуваність у містах була зумовлена швидкими темпами урбанізації, молодшою віковою структурою населення в містах внаслідок масової міграції до них молоді із сільської місцевості. Але вже після 1990 р. спостерігається різке зменшення народжуваності у містах, що пояснюється різким сповільненням темпів урбанізації і навіть проявами деурбанізації. Із сіл і з міст відбувається відтік людей молодого і середнього віку, здатних до відтворення, за межі держави, тому показники народжуваності низькі у всіх типах населених пунктів.

Як бачимо з графіку на рис. 2.2, у період 2006-2014 рр. ситуація дещо стабілізувалась і скорочення населення відбувалось не так стрімко, як в попередні періоди. Цьому сприяло підвищення показників народжуваності (до 500 тис. осіб в рік) при значних зменшеннях показників смертності (з 781,8 тис. осіб у 2005 р. до 632,3 тис. осіб у 2014 р.) населення. Відповідно відбулось зростання коефіцієнту природного приросту від -7,6‰ у 2005 р. до -5,7 ‰ у 2014 р. [3], що стало відображенням позитивного вектору демографічної політики, яка почала впроваджуватись в нашій країні з 2005 р. і була пов'язана у великій мірі зі значним збільшенням виплат при народженні дітей.

Однак, після початку російсько-української війни 2014 р, яка спровокувала значний відтік населення як за межі країни (виїхало близько 1,9 млн. осіб), так і внутрішні переміщення населення з зон активних бойових дій у більш спокійні регіони, а також нестабільна політична та економічна ситуація в країні в подальші роки, зумовили скорочення населення. З 2014 року спостерігаємо значний спад народжуваності в Україні з 503,1 тис. осіб (2014 р.) до 293,2 тис. осіб у 2020 р. [20].

Процеси депопуляції особливо інтенсивно відбуваються у

сільській місцевості. Чисельність сільського населення у 2020 р. становила 12,8 млн. осіб (в 1989 р. – 17,1 млн. осіб, 2001 р. – 15,8 млн. осіб в 2004 р. 15,3 млн. осіб) [20]. В Україні є вже сотні сіл, де не народжується жодної дитини впродовж року. Депопуляція населення відбувається постійно, разом з нею значно погіршуються якісні характеристики населення, а це все разом є ознакою демографічної кризи в Україні.

Показники смертності людей залежать безпосередньо від їхнього матеріального стану, рівня охорони здоров'я, умов праці і побуту, стану забрудненості довкілля, рівня старіння населення та ін. В Україні на кожні 100 тис. жителів у 2020 р. померло 1590 осіб (в 1995 р. – 1212 осіб, в 2005 р. - 1626 осіб). Більшість смертей – від хвороб системи кровообігу, злякисних новоутворень, нещасних випадків, отруєнь і травм. Збільшились показники смертності серед всіх вікових груп чоловіків та жінок старших 20 років. При цьому спостерігається збільшення показників з різних причин смертності, а особливо від нещасних випадків, травм, самогубств.

Значний вплив на смертність має забруднення навколишнього природного середовища. У областях, де сумарні показники забруднення у 1,5 раза вищі від загальнодержавних (Луганська, Донецька, Дніпропетровська), загальна захворюваність населення у 2 рази вища від середньодержавного рівня. На стан відтворення населення впливає значною мірою забруднення території України радіоактивними елементами. Майже 3,8 млн. осіб проживають на території радіоактивного забруднення. Це впливає на погіршення показників відтворення населення. Для цих територій (Чернігівська, Київська, Житомирська області) характерні найгірші демографічні показники.

Аналіз смертності за основними причинами показує (табл.2.1), що смертність від хвороб системи кровообігу серед українців збільшилась майже у 2 рази, порівняно із 1990 роком. Зросла смертність від захворювань органів дихання у 2020-2021 рр., у порівнянні із 2015 роком, що було пов'язано із пандемією Covid-19. Особливу тривогу викликає збільшення смертей від алкоголізму – майже у 3 рази порівняно із 1990 роком. Натомість смертність від нещасних випадків та травм дещо скоротилась в останнє десятиліття.

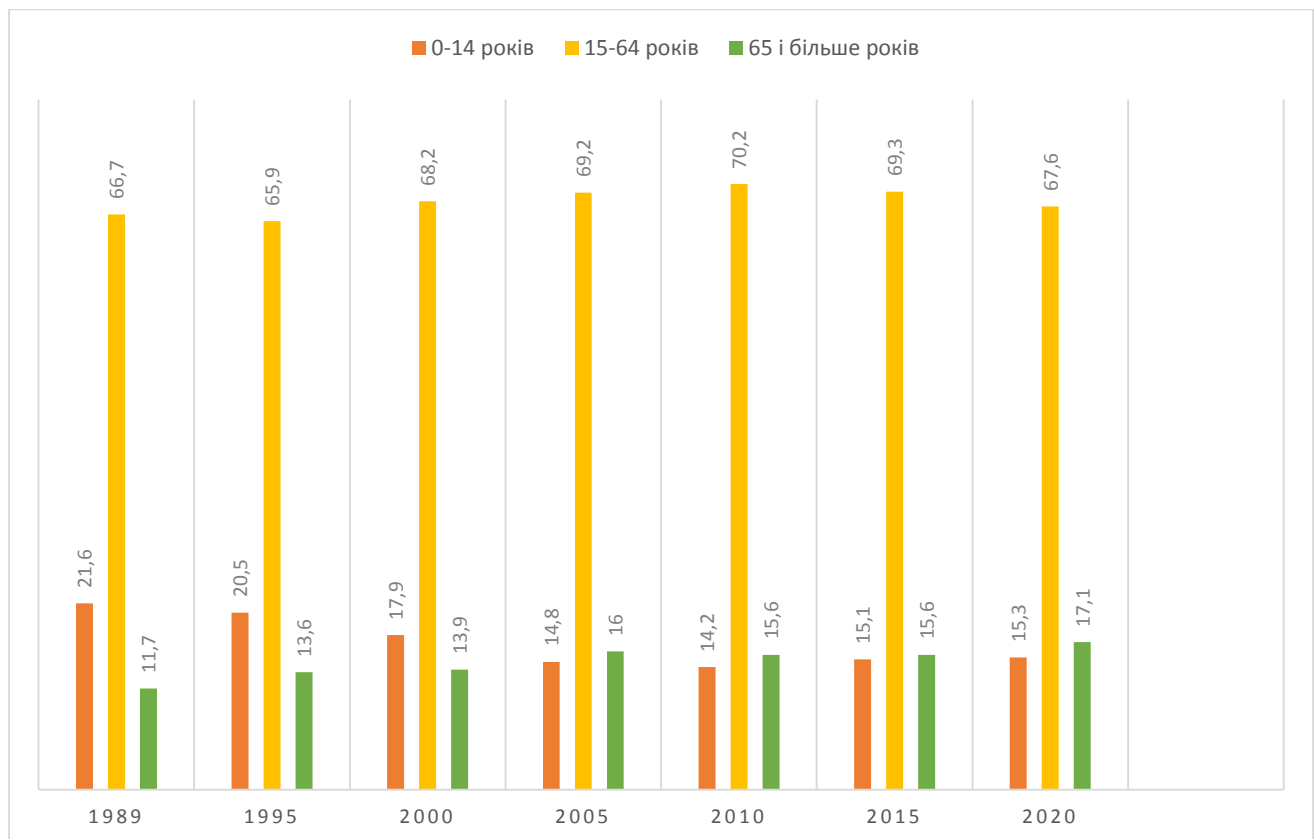
Таблиця 2.1

**Смертність населення України з основних причин смертності
(на 100 тис. осіб)***

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020
Всього померлих	1213	1538	1539	1660	1522	1487	1590
В т.ч. від хвороб системи кровообігу	642	874	943	1038	1014	1010	1052
Новоутворень	197	199	197	195	194	199	201
З них – злоякісних	195	197	195	194	192	196	198
Нещасних випадків, отруєнь, травм	107	160	155	148	96	86	75
З них – алкоголем	10	20	20	22	27	28	33
Органів дихання	72	90	69	59	43	35	42

*побудовано авторами за даними Державної служби статистики України

Внаслідок низької народжуваності Україна має високий рівень старіння населення – 17,1% осіб у віці 65 років і старше (на 1.01.2020 р.). Хоча нині є багато країн із старішим населенням (у 2020 р. Україна перебувала на 23 місці у світі за цим показником).

Рис. 2.3. Співвідношення між основними віковими групами населення України у 1989-2020 рр., у % (побудовано авторами за даними Державної служби статистики України)

В останні 15 років в Україні населення у віці 65 років і старші переважають кількісно вікову групу до 15 років (рис.2.3). Вперше таке перевищення було зафіксоване у 2004 році і простежується дотепер. Це переважання вказує на факт демографічного старіння населення. Якщо у 1989-1995 рр. вікова група населення до 15 років майже в два рази переважала групу 65 років і старші, то в подальші роки відбувалась тенденція до зрівняння цих показників [20]. Великий вплив на це мало різке скорочення народжуваності та великі обсяги міграцій з України, в тому числі й трудових.

Щодо окремих регіонів України, то на ступінь їх постаріння, крім народжуваності, суттєвий вплив справляє також міграція. Так, через приплив населення з областей м. Київ за часткою населення пенсійного віку (вживаного в українській статистиці показника старіння) стоїть в одному ряду з відносно «молодими» завдяки вищій народжуваності областями (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Частка осіб у пенсійному віці у регіонах України на 1.01.2021 року, % (побудовано авторами за даними Державної служби статистики України)

Показники природного руху населення мають значні відмінності у регіонах України (рис. 2.5), міських та сільських поселеннях (табл. 2.2).

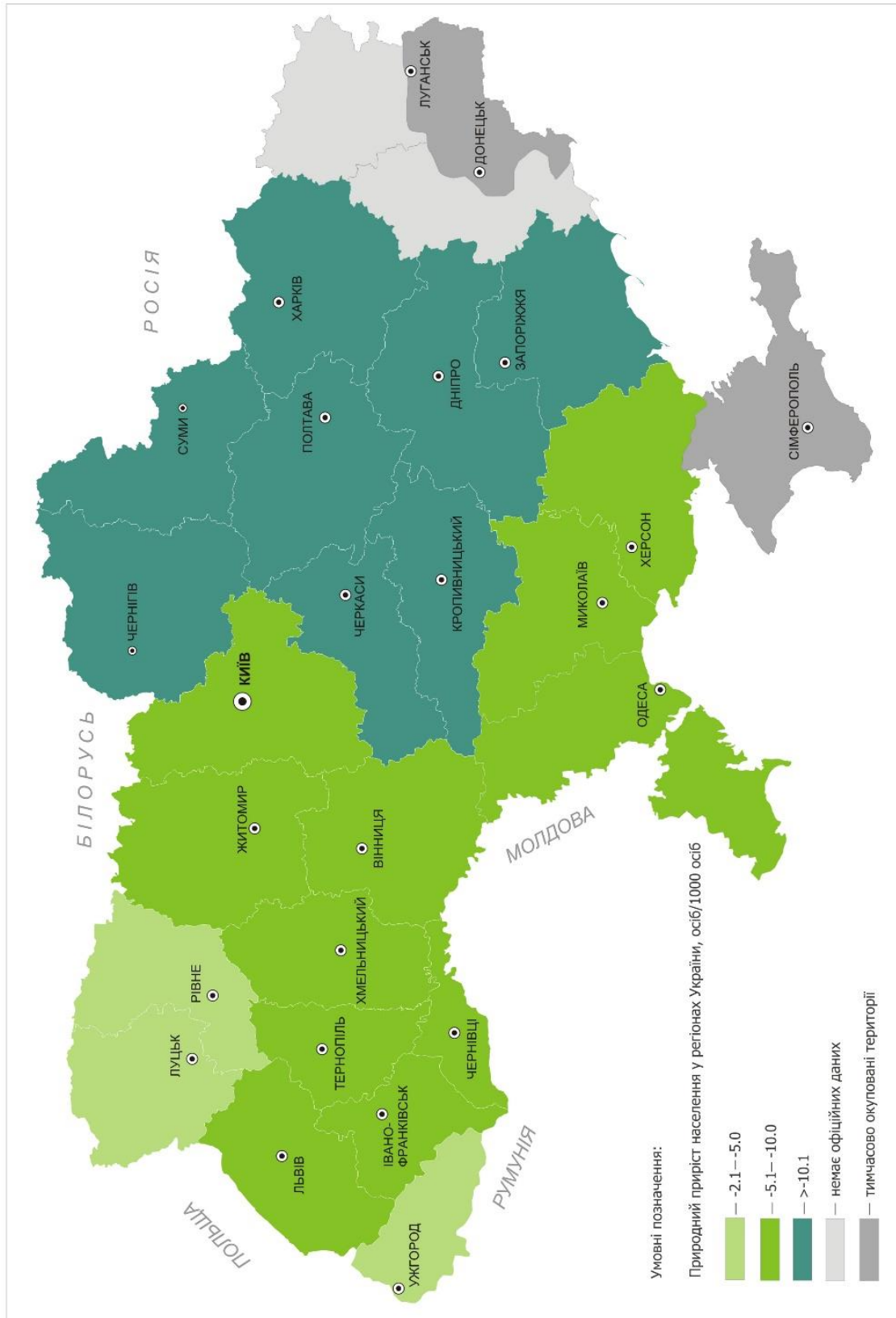
Вже з 1991 року показники природного приросту населення в Україні від'ємні, але у сільській місцевості вони стали такими ще раніше – з 1985 р. У 2001 р. у селах України помирало людей на 156 тисяч більше, ніж народжувалось, у 2004 р. – на 159 тис. осіб, а у 2020 р. – на 162 тис. осіб.

Таблиця 2.2

Коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту населення у міських та сільських населених пунктах, ‰

	1990	1995	2000	2005	2010	2015*	2020*	2021*
Кількість народжених								
всього	12,7	9,6	7,8	9,0	10,8	10,7	7,8	7,7
в міських поселеннях	12,7	8,8	7,1	8,9	10,4	10,4	7,5	7,5
в сільській місцевості	12,7	11,1	9,4	9,4	11,9	11,3	8,5	8,4
Кількість померлих								
всього	12,1	15,4	14,8	14,8	15,4	16,0	15,9	15,8
в міських поселеннях	10,2	13,6	13,0	13,0	13,8	14,4	14,8	14,6
у сільській місцевості	16,1	19,1	18,7	18,7	18,6	12,6	18,1	18,1
Природний приріст								
всього	0,6	-5,8	-7,0	-7,6	-4,4	-4,2	-8,1	-10,3
в міських поселеннях	2,5	-4,8	-5,9	-5,9	-3,3	-2,8	-7,3	-9,3
у сільській місцевості	-3,4	-8,0	-9,3	-11,1	-6,7	-6,7	-9,6	-12,2

*без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, частин Луганської та Донецької областей

Рис. 2.5 Коефіцієнт природного приросту населення у регіонах, 2021 р., ‰ (побудовано авторами за даними Державної служби статистики України)

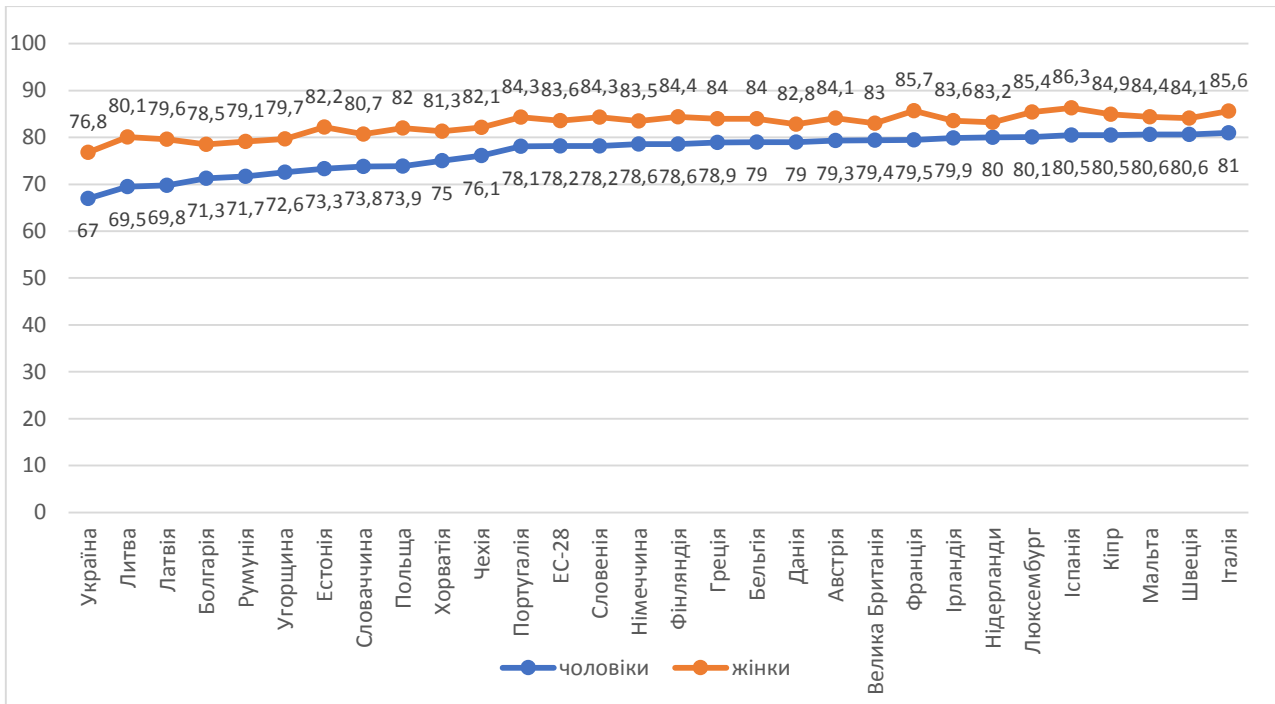
Від початку 1990-их рр. до 2000-их природний приріст стрімко знижувався - від -0,8‰ у 1991 р. до -10,3‰ - у 2000 р. Починаючи від 2002 р. до 2012 р. відбулось поступове зростання показника природного приросту – від -8,3‰ до -1,8‰. Період від 2014 р. до 2020 р. ознаменувався зниженням показника від -3,4‰ до -8,1‰. Найвищі показники природного приросту населення простежуються у Волинській, Рівненській та Закарпатській областях (від -2,1 до -5,0‰). Ці регіони від 1990-их років зберігають найвищі тенденції народжуваності та природного приросту. Однак в останні роки ї в них ситуація погіршилась, в порівнянні з попередніми роками. Найнижчі показники природного приросту у 2020 р. були у Чернігівській (-13,8‰), Сумській (-12,2‰) областях. Традиційно впродовж останніх п'яти років дуже низькі показники демонструють Запорізька, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська області (від -11,0‰ до -11,9‰) [9].

В сільських поселеннях процеси депопуляції більш виражені, що відображається у нижчому показнику природного приросту (у 2020 р. природний приріст становив -9,6‰ у селах, тоді як у містах -7,3‰) [1,3].

Важливим показником, який характеризує рівень та якість життя населення кожної країни є середньоочікувана тривалість життя при народженні. У 2021 р. цей показник становив 76,7 років для жінок і 67,0 років для чоловіків [20] і за ним Україна займала останні позиції серед країн Європейського простору (рис. 2.6). Однак, порівняно із минулими роками середньоочікувана тривалість життя в Україні збільшилась з 1995 року на 4,1 року для жінок та 6,2 року для чоловіків. Варто зазначити, що в Україні, як і в усіх країнах Європейського регіону, спостерігається значна різниця між тривалістю життя чоловіків та жінок (майже на 10 років).

Аналіз змін у сучасній демографічній ситуації України дає змогу встановити її екстраординарний характер: для мирного часу з 1991 до 2014 рр. (до початку воєнних дій на сході країни та окупації АР Крим, частин територій Донецької та Луганської областей) для країни були властиві процеси, які характерні для воєнних років, зокрема скорочення демовідтворювального потенціалу. Початок війни лише

погіршив і до того складну ситуацію з відтворенням населення. Соціально-політична нестабільність в країні посилила міграційні процеси за межі України та значно вплинула на показники народжуваності.

Рис. 2.6. Середня очікувана тривалість життя при народженні у європейських країнах, років, 2021 р.

Серед основних факторів, які вплинули на формування сучасної демографічної ситуації в Україні варто зазначити: соціально-економічні (високий рівень безробіття, міграції населення за кордон, низький рівень та якість життя населення у порівнянні з іншими країнами європейського регіону), екологічні (високий рівень промислового забруднення окремих регіонів, радіаційні викиди, пов'язані із Чорнобильською катастрофою), природні (епідемія Covid-19), воєнні (активна фаза російсько-української війни у 2022 році).

Для виходу України з демографічної кризи в повоєнний період необхідною буде реалізація комплексної продуманої демографічної політики, яка буде охоплювати ряд векторів. Серед них [7]:

- повинні бути запроваджені заходи соціальної підтримки молодих сімей;

- підвищення виплат при народженні дітей (при чому сума виплат повинна зростати з кожною наступною народженою дитиною, а також щорічно враховувати коефіцієнти інфляції в країні);
- соціальне забезпечення неповних сімей;
- збільшення виплат сім'ям, які виховують дітей-інвалідів;
- запровадження заходів психологічної та консультативної допомоги громадянам (особливо дітям), які постраждали від війни;
- соціальна, фінансова та психологічна підтримка для дітей, які втратили батьків (або одного з батьків) під час війни;
- запровадження програм молодіжного житлового кредитування;
- розробка та реалізація програм підтримки студентської молоді – допомога з працевлаштуванням після закінчення ВНЗ, стипендійні програми та гранти;
- розробка і впровадження дієвих механізмів соціальної допомоги особам з інвалідністю;
- реорганізація соціальної підтримки людей похилого віку, особливо самотніх;
- реалізація популяризаторських заходів щодо ведення здорового способу життя серед молоді;
- відродження соціальної інфраструктури та закладів культурного відпочинку у сільській місцевості;
- розвиток системи охорони здоров'я, заходи спрямовані на зменшення смертності та підвищення тривалості життя.

Ці заходи – лише основні з тих, які мають бути реалізовані. Післявоєнний період потребує докорінної реорганізації демографічної політики в Україні.

2.2. Статеві-вікова структура населення

Наочне уявлення про статеві-віковий склад населення України та її демографічну ситуацію дає статеві-вікова піраміда (рис.2.7,2.8 і 2.9). На ній видно три демографічні катастрофи в Україні, що пов'язані із колективізацією і голодомором 30-40-х років, Другою світовою війною (а також відгомін цих катастроф у 60-70-их роках) та значне скорочення кількості населення у кінці ХХ століття.

Статеві-вікова структура населення відбиває також співвідношення між віковими групами людей, зокрема чоловіків та жінок. Для населення України вона має неправильну форми, бо нижні вікові групи менш численні, ніж верхні. Це зумовлено звуженим типом відтворення населення у останні десятиліття. Більшість населення нашої країни становлять жінки – 53,7 %. Співвідношення між чоловіками і жінками неоднакове у різних вікових групах. У дитячому і юнацькому віці приблизно однакова кількість дівчат і хлопців, навіть хлопців дещо більше.

Але вже в середньому віці співвідношення поступово змінюється на користь жінок, у старшому віці чоловіків майже у два рази менше, ніж жінок. Найбільш суттєва різниця у чисельності чоловіків та жінок спостерігається у віковій групі 65 років та більше. Так, серед літніх людей жінок майже вдвічі більше, ніж чоловіків: 4,149 мільйона жінок проти 2,099 мільйона чоловіків. Це пов'язано із тим, що у жінок більша тривалість життя, а пік смертності у чоловіків настає після 40 років, а жінок після 50 років, також на це впливають спосіб життя, умови праці. А ще відомо, що жіночий організм витриваліший, здатний витримувати більші стресові навантаження, ніж чоловічий [20].

Диспропорція між чоловіками і жінками у старшому віці на початку ХХІ століття посилювалась ще й тим, що у ньому перебували люди, які пережили Другу світову війну, а серед загиблих у ній переважали чоловіки.

Характерною рисою статеві-вікової структури населення України є постійне збільшення частки людей старшого віку, вона вже

переважає частку дітей (17,1% проти 15,3%). Такий процес називається *старінням населення*. Він особливо інтенсивний в останні два десятиліття. За 1989-2021 рр. частка людей пенсійного віку збільшилась на 5,4%. Якщо у міських поселеннях частка людей у віці понад 60 років становить 18,6%, то у селах – 25,2% [20].

Україна відзначається поряд із високим старінням людей, дуже високим рівнем старіння жіночого населення.

На початок 2021 р. 16,3% чоловіків та 25,1% жінок мали понад 60 років. Існують значні відмінності у сільській і міській місцевостях щодо темпів старіння людей.

Однак поряд із високим рівнем старіння, жінки визначаються вищим, ніж чоловіки *показником довголіття* (відношення населення у віці понад 80 років до кількості населення у віці понад 60 років). У 2021 р. цей показник становив серед жінок сільської місцевості 14,4%, міських поселень – 10,6 % (серед чоловіків відповідно 7,6% та 6,4%). Внаслідок старіння населення в Україні постійно зменшується частка працездатних людей (в 2021 р. – 58,6%), особливо цей процес характерний для сільської місцевості, там їх частка – 49,7%.

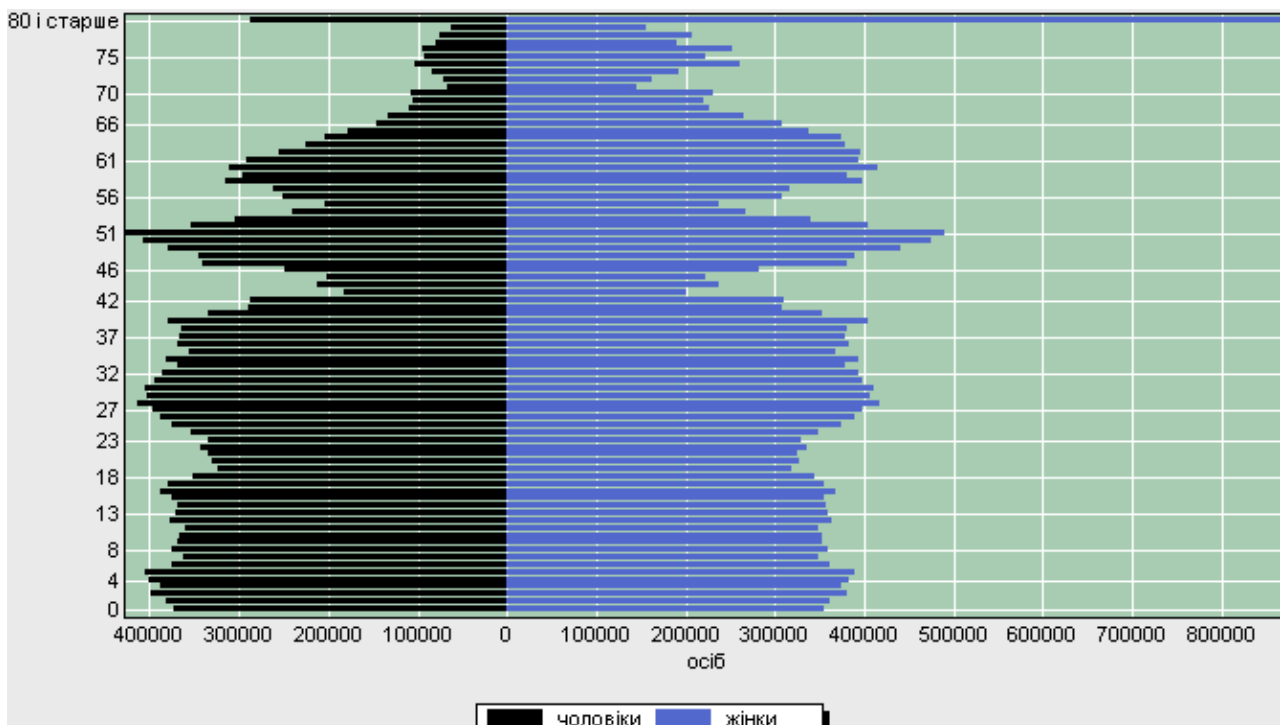

Рис.2.7. Статеві-вікова піраміда населення України, 1989 р.
(джерело: [20])

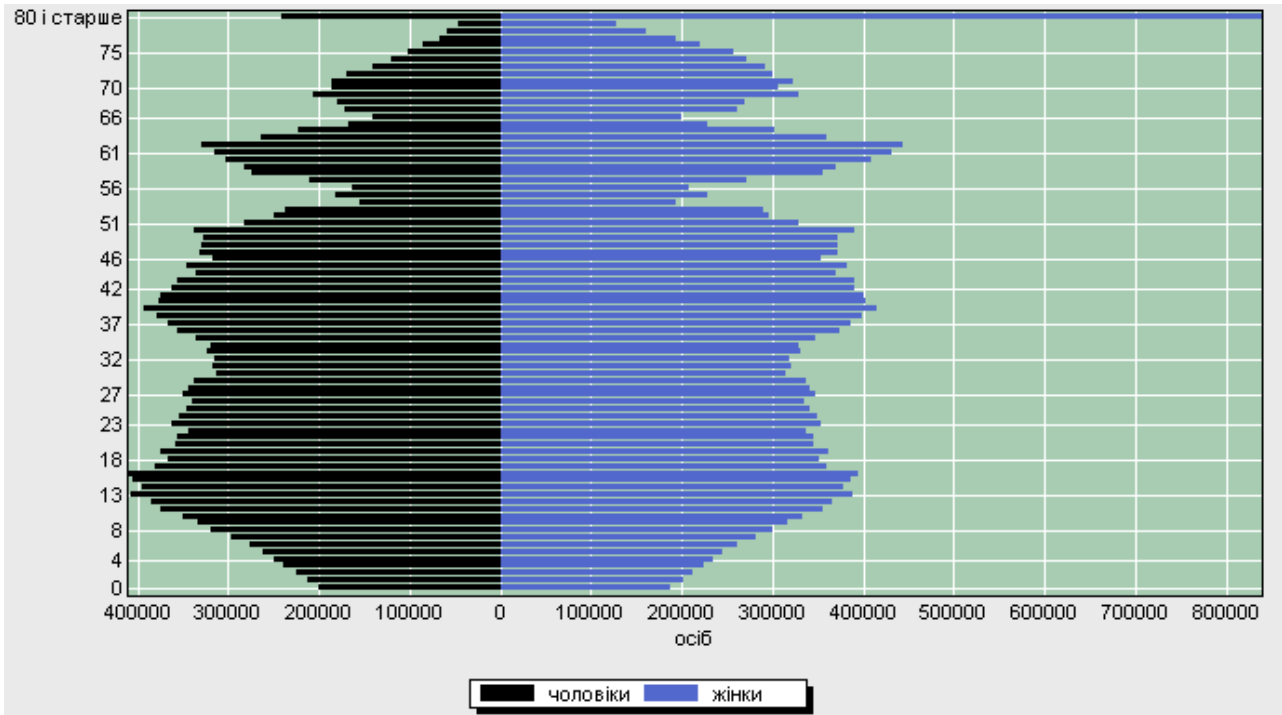

Рис. 2.8. Статеві-вікова піраміда населення України, 2000 р.
(джерело: [20])

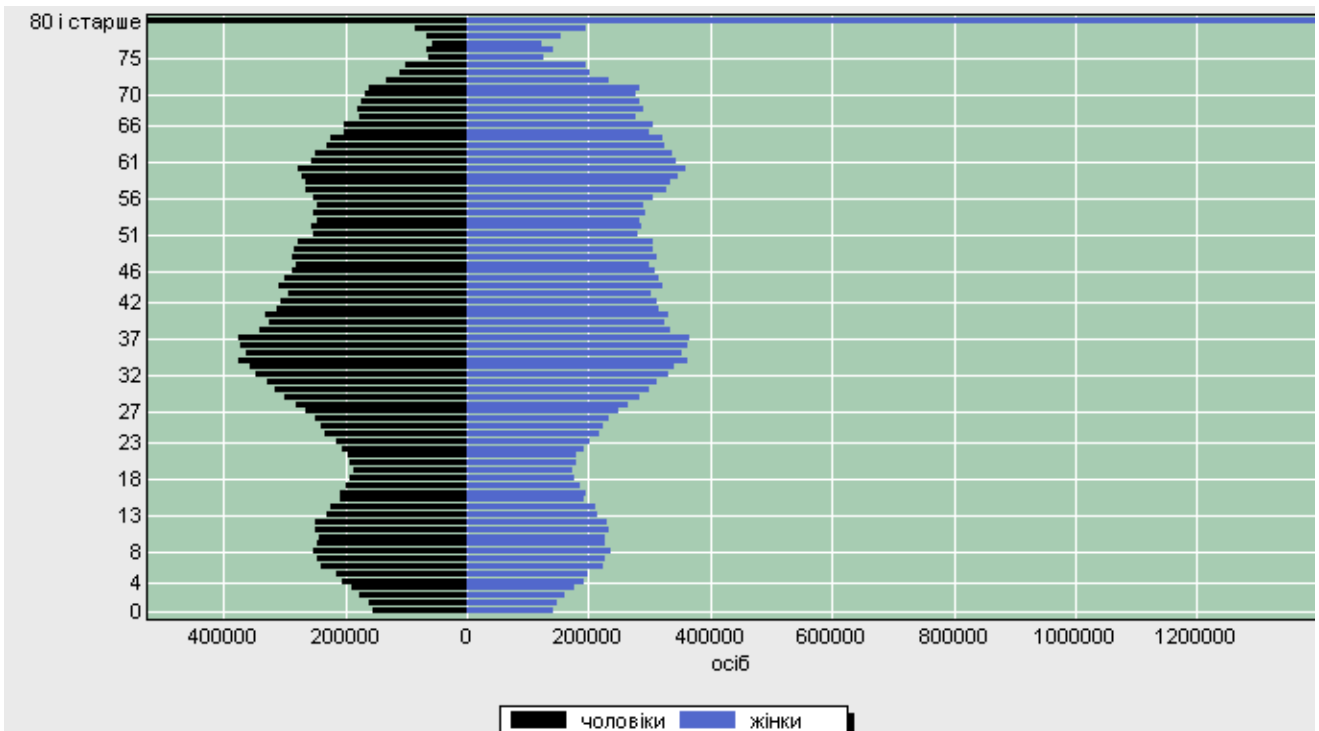

Рис. 2.9. Статеві-вікова піраміда населення України, 2021 р.
(джерело: [20])

Особливості демографічних процесів, що відбуваються в Україні, призвели до того, що найбільш інтенсивно скорочується найбільш продуктивна група населення віком від 20 до 30 років. Це вже не епізодичне явище, а сталий процес, що триває всю другу половину ХХ століття. Так, при загальному збільшенні чисельності населення у 1959-1970 рр. кількість осіб даного віку зменшилась на 19,8%, за 1979-1989 рр. – на 10,5%. Тепер вона також інтенсивно зменшується внаслідок потужних міграційних процесів. Це ще більше деформуватиме статеву-вікову структуру населення. Внаслідок старіння населення збільшується демографічне навантаження на населення працездатного віку. На кожну 1000 працездатних в країні припадає 365 дітей і 412 людей старшого віку, тобто 768 непрацездатних людей або утриманців. Дещо нижчі ці показники у містах (695 осіб), що викликано недавньою масовою міграцією людей до них із сільської місцевості. А у селах вже непрацездатних людей більше, ніж працездатних (демографічне навантаження більше у 1,5 раза, ніж у містах. Така ситуація у нашій країні приводить до такого явища, як «утриманство», тобто коли непрацюючі люди є утриманцями працюючих. Це зумовлено тим, що всі збереження пенсіонерів пропали внаслідок невдалих спроб реформувати економіку, а мізерної пенсії не вистачає навіть для фізичного виживання. У інших країнах пенсіонери не є утриманцями працездатних людей, бо вони витрачають капітал, набутий у роки активної діяльності. Поряд з цим, не слід процес старіння людей розглядати як суто негативне явище. Необхідно ефективно використовувати досвід літніх людей, створити умови для їх повноцінного життя та діяльності.

Найбільше процеси старіння населення характерні для тих регіонів України, в яких переважає сільське населення та там, де низький природний приріст населення або великий відтік людей. Найвища частка людей пенсійного віку – у Чернігівській, Вінницькій, Полтавській, Черкаській (26,3%), Житомирській областях. Нижча від середньоукраїнської частка людей старшого віку у тих областях, які мають порівняно вищі показники природного приросту населення, в

них відповідно є вищою частка дітей. Це, передусім, стосується Закарпатської (17,5%), Рівненської (20,3%), Херсонської (20,8%), Волинської (22,0%), Чернівецької (21,7%) та інших областей.

Старіння населення – це процес, який характерний для всіх європейських держав, але висока частка старих людей там досягається, головним чином, високою тривалістю життя, т.з. старіння «знизу», а в Україні – за рахунок зменшення кількості дітей, т.зв. «старіння згори». Він буде продовжуватись і надалі.

Вікова структура населення України свідчить про регресивний тип відтворення поколінь: в ній нараховується понад 14,3 млн. пенсіонерів, з них за віком – понад 10,3 млн. осіб, за інвалідністю – понад 2,0 млн. осіб. У розрахунку на 1000 жит. припадає понад 300 пенсіонерів.

Відбувається постійне скорочення економічно ефективної частини населення; частка людей у віці 15-24 р. – 15%, а 25-59 р. – 46,7%. Скорочення економічно активного населення призведе до ще більшого зростання рівня навантаження на населення працездатного віку. За шкалою ООН старим населення вважається тоді, коли частка людей у віці понад 65 р. становить більше 7%. В Україні вона загалом досягнула 17,1%, а серед сільських жителів – 19,8%. Тому населення країни оцінюють як дуже і дуже старе [20].

Важливими наслідками старіння населення, як відзначають західноєвропейські дослідники, є крім погіршення демографічних показників, ще й такі: зниження здатності до освоєння нових професій і застосування нових технологій, негативний вплив на ефективність виробництва, бо з віком величина зарплати збільшується, а продуктивність праці зменшується.

Прогноз вікової структури, складений Відділом демографії і відтворення трудових ресурсів Інституту економіки НАН України на 2026 р. показує, що частка людей пенсійного віку збільшиться до 24,7%, а дітей – зменшиться до 15%, відповідно збільшиться демографічне навантаження людьми старшого віку на працездатних людей. Ці показники уже в 2005 р. становили 23,8% (старшого віку) і 16,3% (молодшого віку), їх зміна відбувається значно вищими темпами, ніж передбачалась.

Дослідження вчених нашої країни підтверджує, що в сучасних умовах неможливо докорінно поліпшити вікову структуру населення внаслідок збільшення показників народжуваності. Тому статеві-вікові піраміди населення все більше звужуватимуться при основі. Найголовнішим завданням, що стоїть у галузі поліпшення якісної структури населення є створення можливостей для підвищення якості життя всіх людей, ефективного використання як працездатного населення, так і соціального, культурного і трудового потенціалу населення старшого віку. Всебічне вивчення соціально-економічних характеристик різних вікових груп людей, особливо професійної придатності, яка пов'язана із віком і досвідом, дасть можливість переглянути деякі негативні моменти, пов'язані із старінням людей.

2.3. Міграційна рухливість населення та її вплив на демографічну ситуацію в Україні

2.3.1. Історичні аспекти міграційних процесів в Україні

Одним із важливих чинників, які зумовлюють зміну чисельності населення країни та його перерозподіл між окремими регіонами та населеними пунктами, є міграції населення. *Міграції* – це переміщення людей із зміною місця проживання. Вони мають різну інтенсивність, спрямованість, тривалість залежно від багатьох причин. За причинами міграції бувають *соціально-економічні* або *трудові* (в пошуках заробітків), *екологічні* (вимушені переселення із забрудненої території), *політичні*, *сімейно-побутові* (возз'єднання родин), *релігійні*, *етнонаціональні*. За напрямом переміщення людей міграції поділяють на *зовнішні* (за межі країни) та *внутрішні* (всередині країни). Зовнішні міграції, що спрямовані за межі країни, називаються *еміграцією*, а протилежного напрямку – *іміграцією*. Внутрішні міграції – це переміщення населення між різними регіонами, населеними пунктами, вони не впливають на зміну чисельності населення країни взагалі, а тільки на його перерозподіл у її межах [8].

Міграції можуть бути *постійними*, або *сезонними* (тимчасовими)

залежно від термінів міграції, *організованими* (за набором на певні роботи) або *стихийними* (люди їдуть без наперед відомого місця проживання та праці) залежно від форми організації. Вони можуть бути *добровільними* чи *примусовими* залежно від форм переміщення. Провідне місце серед міграцій за обсягами мігрантів займають соціально-економічні (або трудові) міграції. Їх структура подана на схемі, складеній М. Романюком (2000 р.). Дехто із дослідників виділяє серед міграцій т.з. «маятникові», тобто міграції напряму село-місто-село чи місто-село-місто, які здійснюють люди впродовж доби [8].

Вони живуть у селі (місті), їдуть на роботу в місто (село), повертаються назад додому в село (місто), здійснюючи поїздки за принципом маятника. Їх тільки умовно можна назвати міграціями, бо населення не змінює місця проживання. Такі поїздки правильніше називати «маятниковим» переміщенням людей.

Розглянемо особливості міграцій населення України, їх причини, спрямованість та обсяги у різні історичні періоди.

Україна у всі історичні періоди відзначалася значним переміщенням людей як по її території, так і за її межі. Але якщо у часи Київської Русі мігрували переважно ремісники, купці та воїни, то вже після її розпаду посилились як внутрішні, так і зовнішні міграції. Вони були зумовлені як політичними (втікачі від татаро-монгольської навали, бранці), так і соціально-економічними (переселення ремісників та будівничих на землі Московії) причинами. Особливо вони посилились у XVII-XVIII ст., коли українських козаків та селян примусово вивозили у північні регіони Росії для розбудови міст, військових та господарських об'єктів. На кістках українських людей стоїть північна пальміра – місто Санкт-Петербург, яке будувалося ними та багато інших будов [8].

Перебування України у складі різних імперій (Російської, Австро-Угорської, Османської), Польщі зумовило в різні часи міграцію населення з України у різні кінці цих імперій. Українське населення було джерелом дешевої робочої сили і складником війська цих імперій. Це вплинуло на основні напрями міграційних потоків населення з різних частин України.

Міграції населення значно посилюлися у ХІХ ст., особливо після знищення панщини в Австро-Угорщині (1848 р.) та кріпосного права в Росії (1861 р.). До цього часу, за даними В. Кубійовича, за межами української етнічної території проживало понад 1 млн. українців. Інтенсивний або масовий міграційний рух людей із Наддніпрянщини та західноукраїнських земель був характерним для кінця ХІХ – початку ХХ ст. Основними його причинами були: аграрне перенаселення та майнове розшарування селянства, незначна урбанізація та індустріалізація, небажання селян селитися у містах та ін. Велика кількість незаможних селян із східної частини України їдуть в пошуках вільних земель – спочатку на Північний Кавказ, Поволжя і Урал, а пізніше – в Сибір, Казахстан, Далекий Схід. Вони селяться у тих районах Росії, в яких є подібні умови для життя та сільськогосподарського виробництва, як на їхній батьківщині. Про інтенсивність еміграції з цієї частини України свідчать такі показники: у кінці ХІХ ст. виїжджало щорічно понад 40 тис. осіб, а вже на початку ХХ ст. – понад 200 тис. осіб. Найбільше емігрантів було із Лівобережжя, значно менше – з центральних та південних регіонів, в яких сільськогосподарське виробництво велося на капіталістичних засадах (товарне зернове господарство і буряківництво).

У Придніпров'я і Донбас, де розвивалась гірничодобувна і вугільна промисловість, а також у Причорномор'я приїжджали на заробітки люди із Росії, вони назавжди тут приживались, але їх кількість ніхто не обраховував.

В кінці ХІХ ст. внаслідок аграрного перенаселення, що зумовлювало безземелля селян, важке соціальне становище, посилюється міграція населення із західноукраїнських земель спочатку у країни південної та західної Європи, а потім – в Америку. Хвиля цієї міграції спочатку захопила Закарпаття, Галичину, а потім і Буковину, Волинь та ін., вона була така сильна, що привела до зменшення українців в Австро-Угорщині на 800 тис. осіб (12,5% від всіх українців краю). На початку ХХ ст. тільки до США емігрувало 350 тис. осіб, Канади – понад 100 тис. осіб, Південної Америки – понад 30 тис. осіб. Така масова еміграція населення із території всієї

частини України вплинула значною мірою на природний приріст населення не тільки у роки цієї міграції, але й у подальшому майбутньому (бо виїхали переважно молоді люди, здатні до відтворення). Хоча місця вибулих українців нерідко займали поляки, що переселялися на «східні креси», їх кількість не була такою великою, як вибулих українців і не могла їх перекрити, але така імміграція посилила польський елемент у етнічному складі населення [8].

Після Першої світової війни та встановлення радянської влади на більшій частині України посилюються міграції населення з політичних мотивів. Виїжджають з УРСР політичні та військові діячі УНР, багато представників української науки та культури та ін. Із входженням УРСР до складу СРСР у ній посилюються примусові міграції. Це, передусім, т.з. «куркулі» – заможні селяни, яких понад 1 млн. осіб було вивезено в процесі колективізації за межі України – на освоєння сибірських і північноросійських просторів. Туди само було заслано також багато українських інтелігентів, яких було звинувачено сталінським режимом у шкідництві, контрреволюційній діяльності, шпигунстві та ще всіляких неіснуючих гріхах (тільки за 1934-1937 рр. ув'язнено 465 тис. осіб).

Після штучного Голодомору (1932-1933 рр.) в Україну було переселено значну частину селян у Росії, передусім із Поволжя та Центрального Чорнозем'я, вони оселялись у вимерлих селах і займалися сільськогосподарським виробництвом. Їх кількість, звичайно, не могла замінити вимерлий український люд (таких понад 10 млн. осіб), але значно вплинула на етнічний склад населення центральних та південних регіонів України.

Після входження західноукраїнських земель до складу УРСР (1939 р.) розпочались, а після Другої світової війни продовжились також репресії проти т.з. «куркулів» та патріотично настроєного населення західної частини України. Тільки у 1944-1952 рр. за межі держави було виселено з цих земель понад 1,5 тисячі сімей «куркулів» та понад 180 тисяч осіб, які перебували в ОУН та УПА.

З Другою світовою війною пов'язана масова евакуація людей із міст у східні регіони СРСР, насильницьке вивезення молоді із

окупованих регіонів на роботу в Німеччину, масове переміщення людей з одних регіонів в інші. Із своїх поселень були вивезені німці, татари та ін. [8].

В післявоєнний період Україна стала регіоном масової імміграції. Сюди стікалось населення із різних регіонів СРСР. Воно осідало найбільше у східних і південних частинах держави, в містах. Спеціалісти із різних галузей господарства, що жили у східних областях України направлялись на роботу у західні області, а люди із західних областей – у східні та південні частини України.

Внаслідок договорів радянського і польського урядів відбулося переселення українського населення з Польщі в Україну (понад 400 тис. осіб). Це суттєво не позначилося на чисельності населення даної території, але вплинуло на його етнічний склад (на збільшення частки корінної нації). На протилежну спрямованість цього процесу вплинуло масове переселення росіян у Крим на місце виселених кримських татар.

Із початку 60-х років ХХ ст. Україна знову стає державою значної еміграції молоді. Внаслідок організованих наборів молодь їде на величезні промислові новобудови Радянського Союзу, на освоєння цілинних земель Сибіру і Казахстану. Цей процес трошки сповільнився у 70-90-і роки, але продовжувався аж до здобуття Україною незалежності. Переважна більшість міграцій на цей час – соціально-економічні, якщо не рахувати виїзду за кордон людей, які переслідувались владою, та євреїв. У післявоєнний період посилюються міграції людей в напрямі село-місто, що було зумовлено швидкою індустріалізацією держави. За рахунок таких міграцій різко зростала як чисельність, так і частка міського населення (за 1939-1979 рр. – на 16,9 млн. осіб, із 33,5 до 61,2%), зараз в Україні міське населення становить 68% від загальної кількості. Найбільші темпи таких міграцій були характерні для Донецького та Придніпровського районів, найменші – для західної та північної частини України. Характерною особливістю таких міграцій було не тільки переміщення людей із сільської місцевості у міста свого регіону (області), а й їх міграції у міста інших частин України (із сіл північної і західної частин – у Придніпров'я і із сіл різних

регіонів – у Донбас, до столиці. Із поглибленням загальної економічної кризи в Україні ці процеси поступово сповільнюються, а в останні роки подекуди набувають протилежного спрямування. За 1995-1996 рр. за рахунок позитивного міграційного сальдо чисельність сільського населення збільшилась на 142 тис. осіб.

У роки останнього десятиліття ХХ ст. значно змінились обсяги і напрями міграційних потоків. У перші роки після проголошення незалежності України значно зменшились обсяги еміграції внаслідок того, що припинився набір в армію, розподіл спеціалістів та організовані набори робітників поза межі української держави. З іншого боку, багато українців та представників нацменшин, які раніше проживали в Україні (німці, кримські татари та ін.), почали повертатись (репатріювалися) на свою батьківщину. Тільки за 1989-1997 рр. на територію України повернулося 243 тис. кримських татар і 12 тис. депортованих вірмен, болгар, греків, німців. Внаслідок цього сальдо міграції було додатнім, в 1992 р., наприклад, воно становило понад 282 тис. осіб.

Однак, вже з 1993 р. припинився потік репатріантів, посилювались кризові процеси в економіці, що зумовлювали скорочення працівників у різних галузях господарства, зниження рівня і погіршення якості життя людей. Надія на недовготривалість цих процесів, на проведення ринкових реформ в країні ще певний час стримувала переселення людей за межі держави. Але вже із 1994 р. сальдо міграції стає від'ємним, його обсяги збільшуються, поступово все більше людей бере участь у міждержавних міграціях. За даними центру «Демократичні ініціативи» не менше 5-7 млн. громадян України з більшою чи меншою періодичністю виїжджають за кордон на тимчасові сезонні роботи з метою поповнення сімейного бюджету. Багато людей не мають можливості реалізувати свої здібності у власній країні і вимушені її залишати. Виїжджають переважно люди з високими якісними характеристиками робочої сили та інтелектуального потенціалу.

Із 1995 р., коли вперше в Україні Міністерство статистики почало облікувати мігрантів, можна аналізувати не тільки обсяги міграцій, але й вікову, статеву, етнічну, освітню і професійну структуру

мігрантів. Ці дані свідчать про те, що вибуття населення з України становить серйозну проблему, яка у перспективі може становити загрозу формуванню продуктивного працересурсного потенціалу [8]. Це підтверджує ряд показників, передусім, це обсяги мігрантів. Про них свідчить таблиця 2.3.

Таблиця 2.3

Міграції населення України за 1991-1999 рр., осіб*

	Внутрішньорегіональна міграція	Міжрегіональна міграція	Міждержавна міграція			
			Всього	Прибуло	Вибуло	Сальдо міграції
1991	1188374	740622	800817	490597	10220	180337
1992	1055038	667095	814356	538205	276151	262054
1993	1021114	670670	634851	341192	293659	47933
1994	893210	607611	515717	187392	328325	- 140933
1995	839188	607260	422976	166551	256425	- 89874
1996	858126	615536	376262	129538	246734	-117186
1997	846094	583678	299244	108559	190685	- 82126
1998	894582	585083	221096	71810	149286	- 77476
1999	875348	528576	176383	65794	110589	- 44795
2004	857644	547756	590298	295149	295149	0
Всього	8471072	5606138	4262002	2099938	2162064	- 62126

*Джерело: Романюк М.Д. Методологія і практика регулювання міграційного руху населення за умов перехідної економіки. Авторефер. дис. докт. геогр. наук. К. 2000. С.14.

Аналіз таблиці засвідчує велику міграційну активність населення України. Воно бере участь як у внутрішніх (внутрішньорегіональних та міжрегіональних), так і міждержавних міграціях. У цих міграціях було задіяно тільки у 1991-1999 рр. 18,3 млн. осіб. Внутрішні міграції не впливають на зміну чисельності населення держави, а тільки на його перерозподіл в межах її території. Їх обсяги поступово зменшуються, бо високий рівень безробіття, що охопив всі регіони України, не сприяє переміщенню населення. Особливо сповільнилися обсяги міграцій із сільської місцевості у міста, що були досить значними у 80-90-ті роки. Обсяги та спрямованість внутрішньо державних міграцій зумовлюються значною мірою територіальними

відмінностями у соціально-економічному розвитку, різним рівнем життя населення, його структурою та ін.

Дослідженнями встановлено, що міграційна активність є набагато вищою серед міського населення, ніж серед сільського, що місцями вибуття мігрантів є, передусім, малі та середні міста, а прибуття – великі міста. Тільки у 1998 р. зі зміною місця проживання в Україні перемістилось понад 129,5 тис. осіб, що набагато менше, ніж у попередні роки.

Характерною рисою сучасних міграцій населення України є поступове зменшення обсягів внутрішньодержавних потоків і збільшення міждержавних. До 1993 р. Україна мала додатне сальдо міграції (імміграція не переважала еміграцію), а пізніше – від'ємне.

У 1999 р. кількість вибулих на 45 тис. осіб перевищила кількість прибулих. Найбільша імміграція в Україну була у 1991-1992 рр., після проголошення її незалежною державою, тоді прибуло майже 1,3 млн. осіб. А вже у 1999 р. чисельність іммігрантів становила 66 тис. осіб (у 8 разів менше, ніж у 1992 р., див. табл. 8). Серед них багато сезонних мігрантів, які виїжджають на певний термін (до 3 років) в пошуках заробітків. Така міграція певною мірою пом'якшує ситуацію з безробіттям в Україні, є джерелом прибутків для багатьох родин. Якщо раніше основні потоки мігрантів формувалися з прикордонних областей, то зараз за кордоном на тимчасових, сезонних роботах зайняті люди з усіх регіонів України. Серед них у країнах СНД у 1998 р. працювало 8,3% мігрантів, а решта – у інших країнах. Більша частина мігрантів працювали у Греції, Італії, Іспанії, Німеччині, Великобританії, Чехії, Польщі, Росії, Ізраїлі, Ліберії, Багамах, Кіпрі, США та ін. Переважна більшість мігрантів – чоловіки (понад 70%). Найбільше офіційно зареєстрованих мігрантів, які тимчасово працювали за кордоном, було в Одеській, Закарпатській, Львівській, Харківській, Тернопільській, Донецькій та Івано-Франківській областях. Найширшою є географія зовнішніх зв'язків мігрантів із Одеської області, вони працювали у 32 країнах світу.

За 1991-1999 рр. чисельність емігрантів становила понад 2,1 млн. осіб. Про обсяги еміграції та напрями переміщень людей з України свідчить табл.8, складена за даними офіційної статистики (вона не

враховує даних про нелегальні міграції).

Більшість із емігрантів, як видно із таблиці 8, виїжджають з України до Російської Федерації, але їх кількість поступово зменшується (у 1998 р. в 2,4 рази менше, ніж у 1993 р.). Збільшується кількість людей, які виїжджають у високорозвинені країни світу (США, Ізраїль, Німеччина та ін.).

Більшість серед мігрантів – понад 60% – люди працездатного віку, що свідчить про переважно трудову міграцію. Серед тих, хто виїжджає з України, висока частка людей з вищою освітою, особливо серед тих, хто емігрує в розвинені країни світу (в 1995 р. – 24%). В їх числі багато людей, які мають науковий ступінь, що свідчить про відтік з України високопрофесійних кадрів, тобто т.з. «міграцію умів». Серед 1000 емігрантів у країні колишнього СРСР є 7 докторів наук, а в інші країни – 17.

В останні роки змінюються як напрями міграцій, так і склад мігрантів. У середині останнього десятиліття ХХ ст. значну частку серед мігрантів (понад 47%) становили євреї, які повертались на свою історичну батьківщину – до Ізраїлю. В кінці цього десятиліття їх частка серед емігрантів зменшилася, водночас збільшилася частка українців, посилилась їх еміграція у розвинені капіталістичні країни.

Зустрічні міграційні потоки (іміграція) приблизно порівняні між Україною і державами колишнього СРСР, але вони дуже незначні із інших країн світу. Серед прибулих в Україну з країн колишнього СРСР переважають репатріанти, тобто особи, які народились в Україні, але тривалий час жили і працювали в різних регіонах Росії та інших держав. Серед них багато людей пенсійного віку, що ще більше посилює процеси «старіння» населення у нашій державі.

Україна постійно приймає біженців із «гарячих точок» СНД – Чечні, Азербайджану, Грузії, Таджикистану та ін. країн.

Україна внаслідок зручного географічного положення (на шляху із Азії у Європу) є регіоном, через який здійснюється нелегальна міграція людей із Південної і Південно-Східної Азії в європейські держави. Її західний кордон є бар'єром для такої міграції [8].

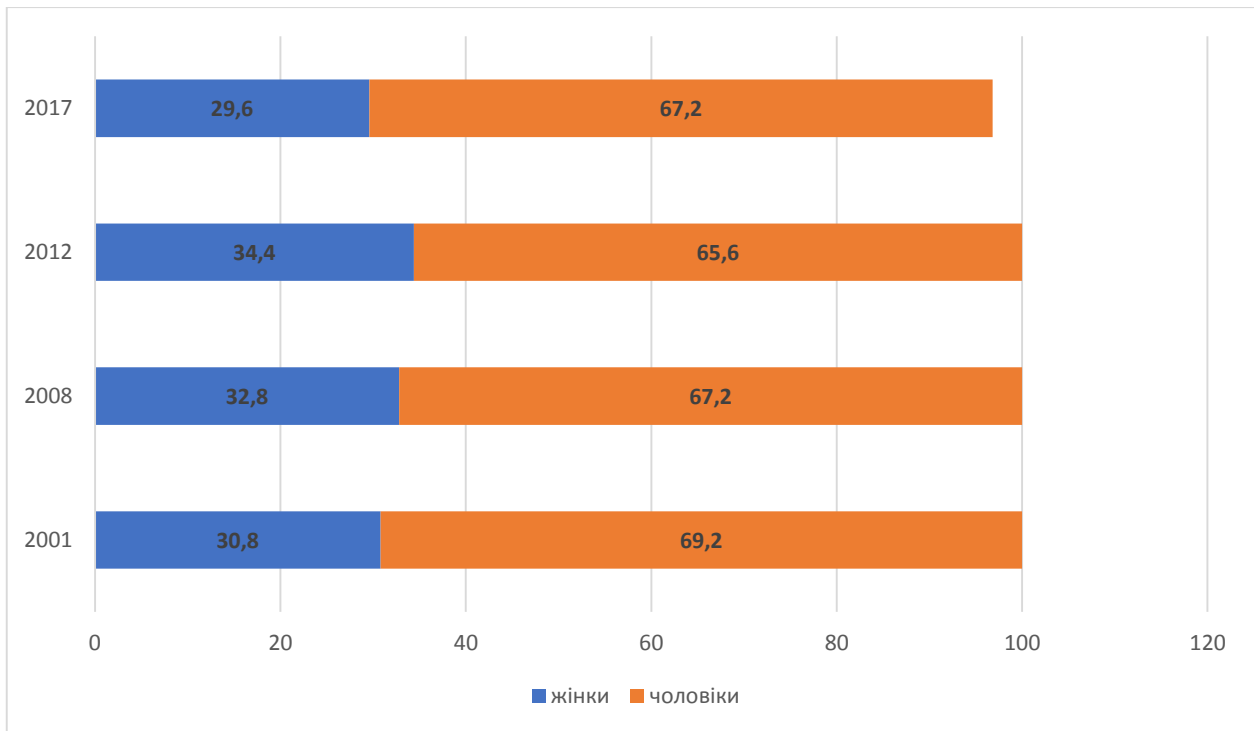
2.3.2. Структура та обсяги трудових міграцій українців в сучасний період

Аналіз статистичних даних та обстежень трудових мігрантів у 2001, 2008, 2012 та 2017 роках, дає підстави стверджувати, що суттєвих змін у віковому та статевому складі трудових мігрантів не відбулось. Переважну більшість трудових мігрантів становлять чоловіки – приблизно 70% від загальної чисельності трудових мігрантів (7,2 % від загальної кількості чоловіків працездатного віку і нашій країні. В той час, які частка трудових мігрантів-жінок становить 3,6% від загальної кількості жінок в працездатному віці (за даними «Українського обстеження робочої сили» (LFS), 2017 р.)

Порівнявши статистичні показники трудових міграцій за попередні роки, бачимо, що у 2001 році частка чоловіків серед трудових мігрантів була значно вищою і становила 69,2% або 5,8% від загальної кількості чоловічого населення України у працездатному віці. Тоді, як для жінок цей показник становив всього 2,7%.

Дослідження трудових міграцій дають підстави говорити про зменшення кількості наших співвітчизників, які здійснювали довготривалі поїздки на працю за кордон. 77,2% жінок у працездатному віці і 64,6% чоловіків у цьому ж віці здійснювали поїздки закордон з метою працевлаштування у 2001 році. А вже у 2017 році ці показники становили відповідно – 61,2% та 51,3%.

Однак, якщо порівняння статевого складу тимчасових трудових мігрантів (за даними ОТМ) та офіційно зареєстрованих вибулих з України показують майже ідентичну картину, то вікова структура цих категорій населення відрізняється дуже суттєво (рис. 2.10). Якщо у першому випадку можна говорити переважно про втрату уже підготовлених, кваліфікованих кадрів країни, марнування навичок та інтелекту нації (через виїзд осіб середніх вікових груп), то у другому випадку йдеться про втрату потенційних талантів (через відтік молоді). Обидва процеси містять низку загроз економічній та демографічній безпеці України у разі якщо не будуть компенсовані зворотними або замісними міграційними потоками.

Рис. 2.10. Динаміка статевого розподілу зовнішніх трудових мігрантів, % (побудовано авторами за даними ОТМ-2008, ОТМ-2012 та ОТМ-2017, Державної служби статистики України)

Жінки частіше беруть участь у трудових міграціях у більш старших вікових групах, інтенсивне їх залучення до поїздок за кордон починається з 40 років, віковий розподіл мігрантів-чоловіків є більш рівномірним. В середніх вікових групах обстеження трудової міграції зафіксували так званий «вік рівноваги» – коли частки представників обох статей є майже однаковими. У дослідженні 2017 р. вік рівноваги припадає на 35-39-річний віковий інтервал, у попередніх турах обстеження цей віковий інтервал набагато більший – 30-49 років (табл. 2.4). Статеві-вікові відмінності рівнів залучення населення різних груп до трудової міграції у дослідженні 2008 р. є найменшими, а у 2017 р. – найбільш виразними.

Абсолютна більшість трудових мігрантів мають вік 20–49 років. Причому, якщо чоловіки по досягненні 50-річного віку різко знижують міграційну активність, то серед жінок і в передпенсійному віці спостерігається доволі високий рівень участі у трудових міграціях.

Віковий склад трудових мігрантів відрізнявся від складу загальної сукупності мігрантів, що обліковується державними

органами влади. За даними офіційної статистики розподіл мігрантів працездатного віку 2017 р. в усіх потоках характеризувався значним переважанням молоді 16–24 рр.; надалі з віком частки осіб зменшувалися.

Таблиця 2.4

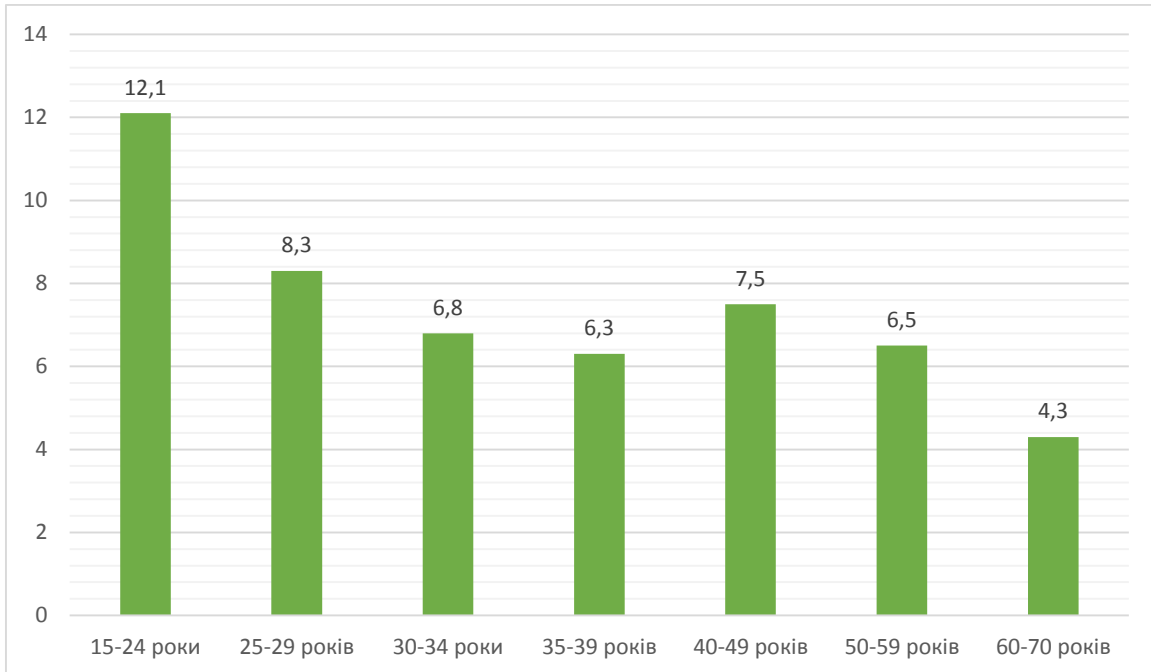
Динаміка статево-вікового розподілу зовнішніх трудових мігрантів з України, %*

Вікові когорти	ОТМ-2008		ОТМ-2012		ОТМ-2017	
	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки
15-24 роки	12,0	16,8	12,0	10,3	9,4	14,2
25-39 років	12,3	15,1	8,7	19,5	8,0	17,0
30-34 роки	16,6	15,2	17,4	18,8	9,5	16,0
35-39 років	14,2	14,9	13,1	13,6	11,0	12,4
40-49 років	30,2	28,9	24,2	25,9	31,7	24,0
50-59 років	14,7	9,1	20,9	11,6	26,7	14,7
60-70 років	-	-	3,7	0,3	3,7	1,7
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

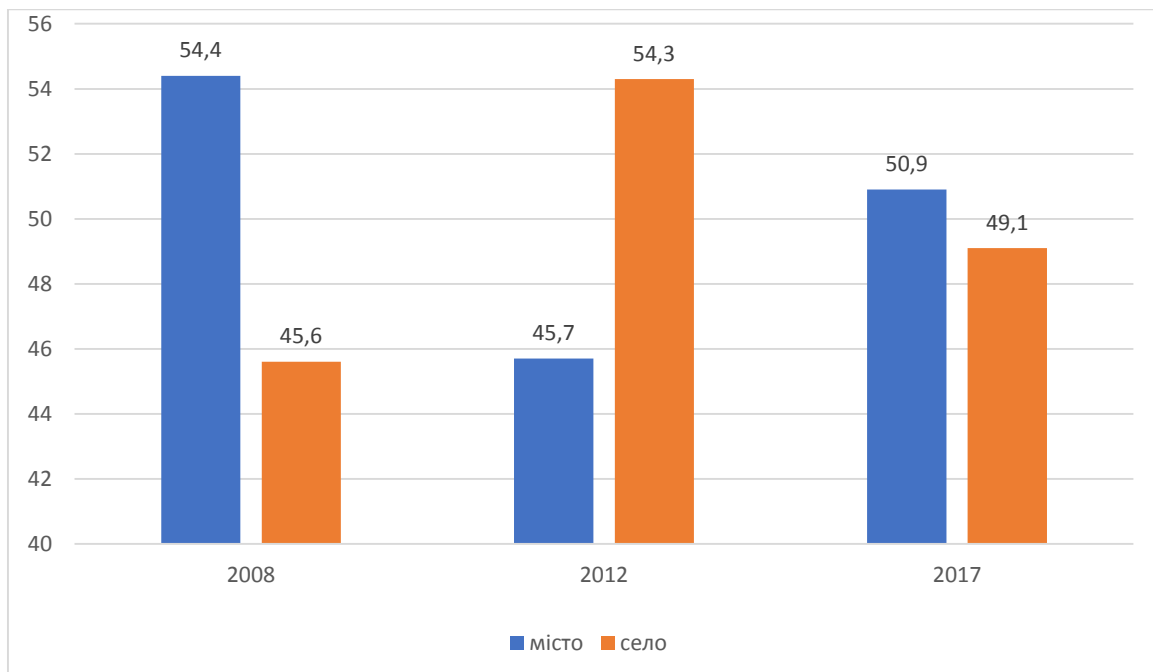
*Побудовано авторами за даними: ОТМ-2008, ОТМ-2012, ОТМ-2017

Віковий розподіл мігрантів близького і далекого зарубіжжя вирізнявся рівномірнішою кривою з максимальними значеннями в 20–29 рр. діапазоні, більшими частками мігрантів, порівняно з загальним розподілом, в усіх наступних вікових групах (рис. 2.11).

Розподіл мігрантів за віковими групами у діапазоні 20–49 років був доволі рівномірним. Серед них найвища питома вага трудових мігрантів припадала на 30–34-літніх, найменша – на 20–24-річних. Розходження часток осіб 50–54 років і 55–59 років (серед жінок частка 50–54 річних була втричі більшою, ніж серед чоловіків і, навпаки, частка 55–59-річних серед чоловіків вдвічі більша, ніж серед жінок) обумовлено різними термінами виходу на пенсію [20].

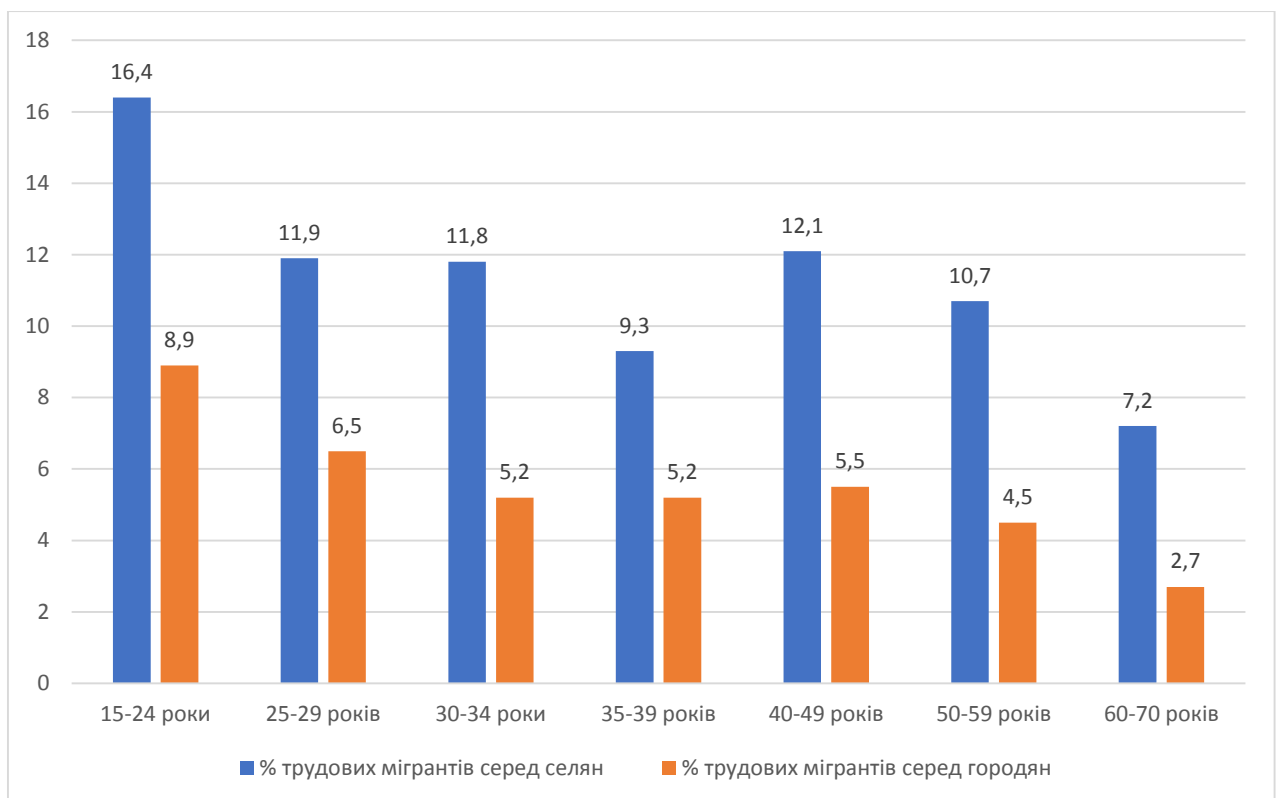

Рис. 2.11. Частка трудових мігрантів серед населення різних вікових груп, % (побудовано авторами за даними ОТМ-2008, ОТМ-2012 та ОТМ-2017, Державної служби статистики України)

Рис. 2.12. Розподіл трудових мігрантів, за місцевістю проживання до виїзду за кордон, % (побудовано авторами за даними ОТМ-2008, ОТМ-2012 та ОТМ-2017, Державної служби статистики України)

Попри те, що загальний масив трудових мігрантів майже рівномірно розподілився між міськими та сільськими поселеннями, інтенсивність виїзду для працевлаштування за кордон городян і селян відрізняється. Так, частка трудових мігрантів у загальній кількості населення віком 15-70 років, за результатами ОТМ-2017, становила 3,4% для міських поселень, та 6,9% – для сільських (у дослідженні 2012 р. відповідні частки становили 2,2% та 6,3%, а у 2008 р. – 4,0% та 8,0% відповідно).

Рис. 2.13. Частка трудових мігрантів серед сільського та міського населення різних вікових груп, 2017 р., % (розраховано авторами за даними ОТМ-2017 та даними Державної служби статистики України)

З огляду на те, що сільські ринки праці перебувають у гіршому становищі порівняно з містами, для сільського населення можливості працевлаштування у місцях проживання є більш обмеженими, що є додатковим фактором виштовхування як за кордон, так і в інші населені пункти в середині країни. Загалом урбанізаційні тенденції є характерними для всього світу, на сьогодні більшість населення

земної кулі проживає у містах: 2007 р. став переламним в історії урбанізації – на світовому рівні вперше зафіксовано перевищення частки міського населення над сільським. Однак, пояснення підвищеної частки мігрантів серед сільського населення України виключно світовими тенденціями не відповідає історичній правді, і є втечею від реального погляду на ситуацію в українських селах, де мешканці не мають достатньо інфраструктурних можливостей для гідного життя та праці. Серед городян частота працевлаштування за кордоном поступово зменшується зі зростанням їх віку, натомість у селян спостерігається два вікових піки виїзду за кордон (15–24 роки та 40-49 років) з наступним зменшенням аналізованого показника (рис. 2.13).

Шлюбний склад трудових мігрантів характеризувався переважанням одружених осіб – вони становили 58,4% від загальної кількості мігрантів. За результатами дослідження трудової міграції 2008 р., серед чоловіків одруженими були 61,8%, ніколи не перебували у шлюбі 29,4%; серед жінок – відповідно 51,4 і 22,3 відсотки.

Таблиця 2.5

Склад трудових мігрантів за шлюбним станом залежно від терміну перебування за кордоном, 2017 р.*

		одружені	ніколи не перебували у шлюбі	розлучені	удівці
Всі мігранти	обидві статі	58,4	27,1	12,6	1,9
	жінки	51,4	22,3	22,3	3,9
	чоловіки	61,8	29,4	7,9	0,9
Короткострокові мігранти (до 3 місяців)	обидві статі	57,0	28,7	12,6	1,7
	жінки	38,0	25,5	31,4	5,1
	чоловіки	64,6	30,0	5,2	0,3
Довгострокові мігранти (понад 3 місяці)	обидві статі	55,3	29,3	13,7	1,8
	жінки	49,5	23,9	22,5	4,1
	чоловіки	58,4	32,2	8,8	0,5

*розраховано автором за даними ОТМ-2017 та даними Державної служби статистики України

Водночас питома вага розлучених була майже втричі більшою серед жінок, ніж серед чоловіків (відповідно 22,3% і 7,9%), а частка овдовілих осіб у загальній кількості жінок-мігрантів в чотири рази була більшою, ніж у загальній чисельності чоловіків-мігрантів (відповідно 3,9% і 0,9%). У складі жінок, що здійснювали довготривалі поїздки (більше 3 місяців) за кордон, була вища частка одружених, ніж серед жінок, які брали участь у міграціях терміном до 3 місяців (на 11,5 відсотків). Проте серед останніх спостерігалася значно більша частка розлучених і овдовілих (відповідно на 8,9% і 1,0%) (табл. 2.5). Серед чоловіків, навпаки, в довгострокові міграції одружені їздили менше, ніж у короткострокові (на 6,2%), а тих, хто ніколи не перебував у шлюбі, розлучених і вдівців було більше (відповідно на 2,2%, 3,6% і 0,2%).

Розподіл трудових мігрантів за шлюбним станом у розрізі різних типів населених пунктів показав, що у складі мігрантів із сіл відмічалася більша частка одружених, овдовілих і тих, хто ніколи не перебував у шлюбі; натомість серед городян була майже втричі більша частка розлучених, що певною мірою обумовлено особливостями демографічної поведінки населення міст і сіл.

Характерною особливістю освітнього складу трудових мігрантів є підвищений рівень участі в них осіб з повною загальною середньою і професійно-технічною освітою (відповідно 59% і 16,4%) (табл. 2.6). Натомість слід звернути увагу, що у 2001 р. частка осіб з професійно-технічною і повною загальною освітою була майже однаковою (30,7% і 35%), а у 2017 р. частка перших знизилася в 1,9 разу, а других – зросла в 0,6 разу. При цьому вдвічі збільшилася питома вага осіб з вищою (до 13,9%), переважно через підвищення освіченості жінок-мігрантів (втричі), й істотно зменшилася питома вага осіб з неповною вищою (з 15,4% до 0,9%) освітою. Відмінності освітнього рівня мігрантів з різних типів місцевості обумовлені соціально-економічним розвитком міських і сільських поселень у країні: освіченість городян вища, ніж селян. Відповідно до цього середня тривалість навчання міських мігрантів становила 11,5 р., що на 1,1 пункту перевищувала відповідний показник сільських мігрантів. Рівень освіти жінок був вищим, ніж чоловіків. При цьому різниця між

освіченістю жінок і чоловіків з сільської місцевості вдвічі перевищувала таку ж різницю для городян.

Таблиця 2.6

Рівень освіти трудових мігрантів 2017 р. за статтю і місцем проживання до виїзду за кордон*

	Всього			Міське населення			Сільське населення		
	обидві статі	жінки	чоловіки	обидві статі	жінки	чоловіки	обидві статі	жінки	чоловіки
Середня тривалість навчання, років	11,0	11,4	10,8	11,5	11,7	11,4	10,4	10,9	10,2
За рівнем освіти, %:									
Повна вища	13,9	19,7	11,0	19,9	25,4	17,0	6,7	12,2	4,5
Базова неповна вища	17,3	19,1	16,5	21,1	18,6	22,4	12,8	19,5	10,0
Повна загальна середня	59,0	52,1	62,4	52,5	48,2	54,9	66,7	57,1	70,6
Базова загальна середня і початкова	9,8	9,1	10,1	6,5	7,9	5,8	13,8	11,2	14,9

*розраховано автором за даними ОТМ-2017 та даними Державної служби статистики України

Звернемо увагу, що порівняно з початком нинішнього століття, ситуація щодо рівня освіти трудових мігрантів змінилася: за даними 2001 р., міські чоловіки мали вищий рівень освіти, ніж жінки, проте освіченість сільських чоловіків поступалася освіченості сільських жінок. На підставі досліджень 2001 р. і 2017 р. можна зробити висновок, що різниця між рівнем освіти міських і сільських жінок зросла, натомість такий же показник стосовно чоловіків зменшився. Зіставлення теперішніх даних з дослідженнями зовнішньої міграції населення в 90-х роках минулого століття і початку нинішнього століття дають змогу прослідкувати певні хвилі освітнього рівня трудових мігрантів України.

Дані 1994 р. фіксували дуже високі показники питомої ваги осіб з

вищою освітою у складі мігрантів (до 52–60%) і водночас незначні частки осіб з середньою та спеціальною освітою. Це пояснювалося складною економічною ситуацією в країні, що характеризувалася зупинкою підприємств, мінімальними заробітними платами та їх затримкою. Тоді активну участь в поїздках за кордон брали фахівці, які перші робили кроки щодо праці за кордоном. Наприкінці минулого століття трудові поїздки охопили більш широкі верстви населення, і, відповідно, освітній рівень цих осіб знизився за рахунок збільшення частки осіб з спеціальною та загальною середньою освітою. Нині знову можна відмітити підвищену участь осіб з вищою освітою і зменшення частки мігрантів із професійно-технічною, незакінченою освітою.

Відмінності спостерігалися в рівні освіти мігрантів різних територіальних груп. Найвищі показники середньої тривалості навчання були характерні для мігрантів півночі, сходу і центру (11,0–11,9 р.н.), що відбувалося за рахунок значної частки в їх складі осіб з повною вищою освітою (21,0–23,0%). Найнижчий рівень освіти спостерігався серед мігрантів заходу і півдня країни (10,7–10,8 р.н.) через низьку частку серед них осіб з повною і базовою вищою освітою й істотну частку осіб з повною загальною середньою освітою (понад 60%). Найвищий рівень освіти мали мігранти 2005–2008 рр. з Київської області (14,4 р.н.), м. Києва (13,6 р.н.) та із Запорізької області (12,2 р.н.). Вище середньої була освіченість мігрантів східних (Луганська, Донецька), північносхідних (Харківська, Сумська), Черкаської, Івано-Франківської областей. Найнижчий рівень освіти був характерним для мігрантів Кіровоградської області (9,3 р.н.). З цієї сукупності мігрантів мешканці з Миколаївської, Вінницької, Сумської, Донецької, Хмельницької, Запорізької і Полтавської областей, які працювали протягом 2007–2008 рр., мали вищий рівень освіти (на 2–3%), що пояснювалося високою часткою в їх складі осіб з повною вищою освітою, яка суттєво, інколи в кілька разів (Київська область і м. Київ), перевищувала частку відповідної категорії в структурі працівників економіки областей. Водночас трудові мігранти 2007–2008 рр. з Луганської, Чернігівської, Волинської, Черкаської областей і АР Крим були менш освіченими.

Рівень освіти трудових мігрантів м. Києва, Київської та

Запорізької областей був вищим, ніж рівень освіти зайнятого населення в цих регіонах; в інших областях співвідношення даних показників зворотне. Особливо низька, порівняно із зайнятим населенням, середня тривалість навчання в Кіровоградській (на 23%), Дніпропетровській (15%) і Одеській (12%) областях.

Порівняно з результатами дослідження 2001 р., освіченість трудових мігрантів знизилася, за винятком Чернівецької області, де рівень освіти мігрантів зріс на 10%. Рівень освіти трудових мігрантів за країнами перебування засвідчив, що в розвинутих країнах Західної Європи (Іспанія, Італія) перебували мігранти з найвищими показниками освіченості: майже п'ята частина їх мала повну вищу освіту, 23–25% – базову вищу або неповну вищу, найменша частка припадала на осіб з початковою загальною освітою. Виняток становили мігранти, що працювали в Португалії, серед яких понад 70% становили особи з повною загальною середньою освітою. Висока питома вага мігрантів з повною вищою освітою, які працювали в Російській Федерації (12,8%), проте через високу частку осіб з базовою загальною середньою або початковою загальною освітою середня тривалість навчання цієї групи становила лише 10,9 (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Рівень освіти трудових мігрантів 2017 р. за країнами перебування*

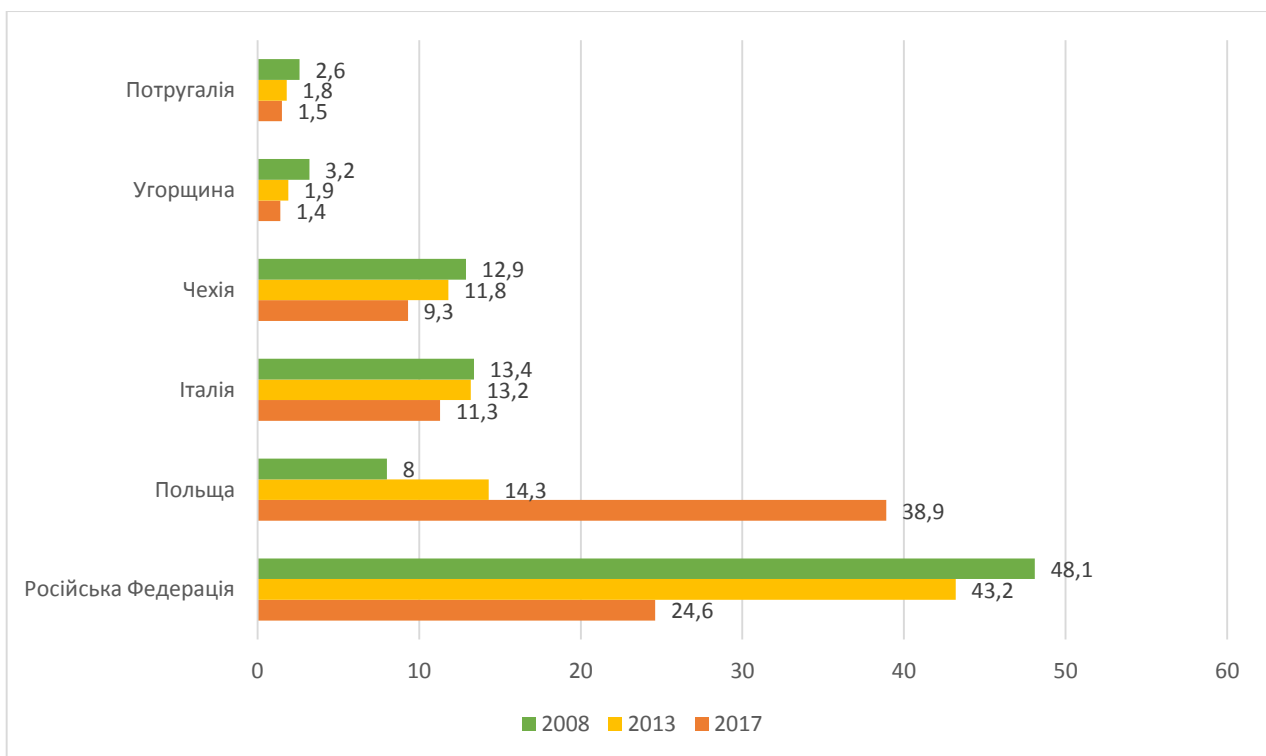
Країни перебування	Рівень освіти			
	Повна вища	Базова вища або неповна вища	Повна загальна середня	Базова загальна середня або початкова
Російська Федерація	12,8	16,7	58,5	12,0
Італія	18,5	19,2	56,5	5,8
Чехія	7,3	8,0	77,0	7,7
Польща	5,8	22,1	63,3	8,8
Угорщина	7,9	39,1	41,9	11,1
Іспанія	19,8	25,2	48,0	7,0
Португалія	6,9	15,6	70,3	7,2

*побудовано авторами за даними ОТМ-2017

Найнижчий рівень освіти мали мігранти, що працювали в Чеській Республіці (10,4%). На тлі загального зниження рівня освіти трудових українських мігрантів, відбулося суттєве зниження освіченості саме тих мігрантів, які здійснюють трудові поїздки в Польщу (на 1,2 %) і в Чеську Республіку (на 0,8%).

Перелік країн призначення українських трудових мігрантів постійно розширюється. За даними 2017 р., кількість країн останнього перебування мігрантів складала 31, в тому числі для чоловіків – 26, для жінок – 24. Слід зазначити, що дослідження попередніх років зафіксували менші значення: у 1994 ця кількість становила 17 країн, але у 2003 р. – 26 країн .

Рис. 2.14. Частка трудових мігрантів-українців у окремих країнах Європи у 2008, 2013 та 2017 рр. (побудовано авторами за даними ОТМ-2008, ОТМ-2012 та ОТМ-2017, Державної служби статистики України)

Аналіз статистичних даних свідчить про те, що основними країнами призначення українських працівників-мігрантів є сусідні країни – Російська Федерація, Польща, Чехія, Угорщина, а також країни Південної Європи (Італія, Іспанія, Португалія). Порівняння

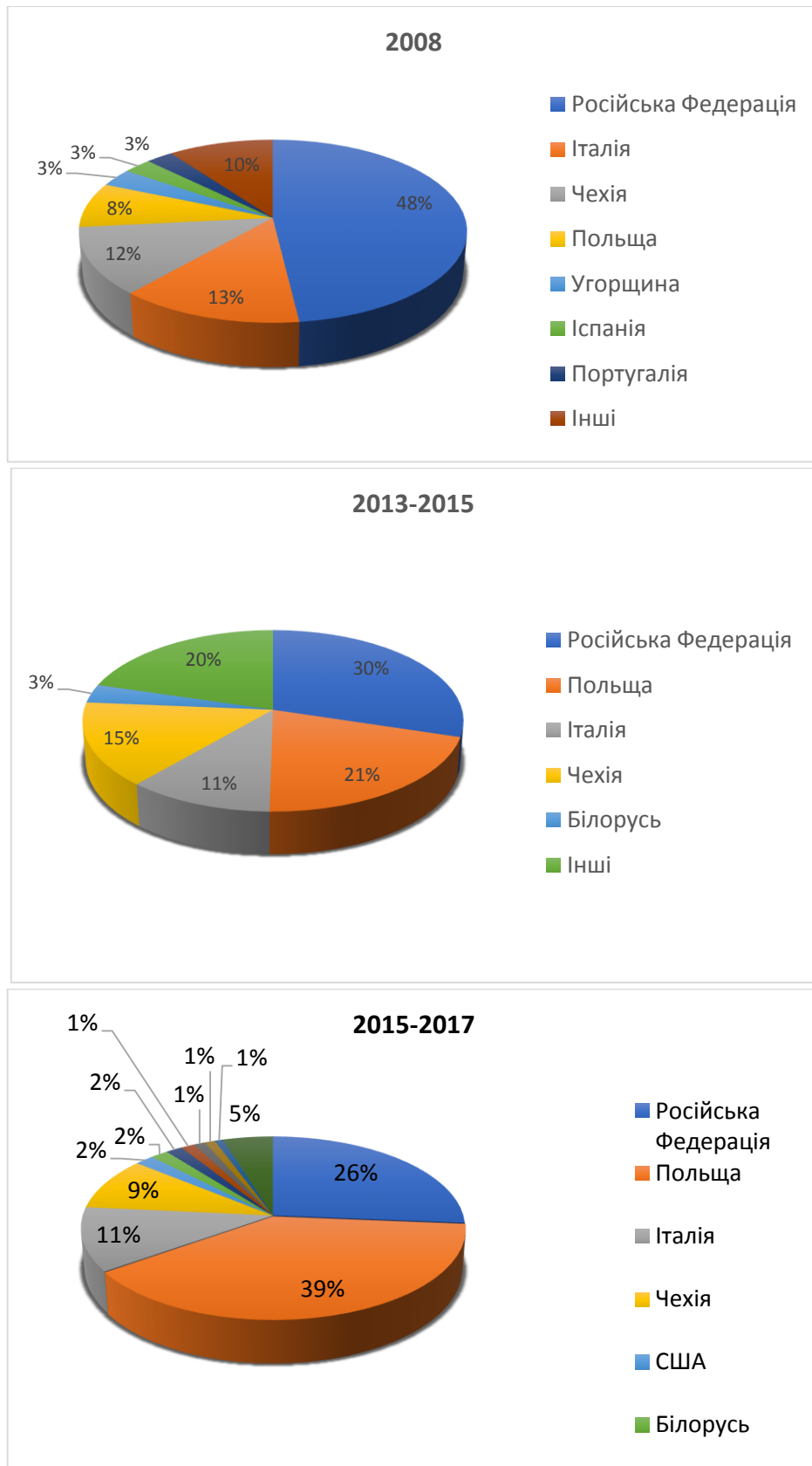
результатів обстеження трудових мігрантів 2008, 2013 та 2017 років показує, що поступово розподіл мігрантів за країнами призначення змінювався: частка Росії скорочувалася, а європейських країн, передусім Польщі, зростала (рис. 2.14). Саме Польща на сьогодні є основною країною призначення трудових мігрантів з України, що обумовлено потребами ринку праці країни, сприятливим для тимчасового (до 6 місяців упродовж року) працевлаштування іноземців законодавством, територіальною та культурною близькістю.

Особливо чітко зміна країн призначення серед українських трудових мігрантів простежується з 2014 року, з моменту початку воєнних дій на Сході України та окупації АР Крим. Якщо у 2008 році понад 48% трудових мігрантів працювали в Російській Федерації, то вже у 2017 р. їх кількість скоротилась вдвічі – 24,6%.

Натомість суттєво збільшилась частка трудових мігрантів у країнах ЄС, зокрема у Польщі. У 2008 р. там працювало всього 8% українських мігрантів, а вже у 2017 р. – 38,9%.

Чисельність трудових мігрантів з України у Італії та Чехії за останні 10 років не зазнала суттєвих змін. Цей показник знизився в цих країнах майже на 2%. Причиною цього стала економічна криза та зростання рівня безробіття в Італії, та значно нижчий середній рівень оплати праці трудових мігрантів в Італії та Чехії, порівняно з країнами Північної Європи (Швецією, Фінляндією, Великою Британією) та Німеччиною.

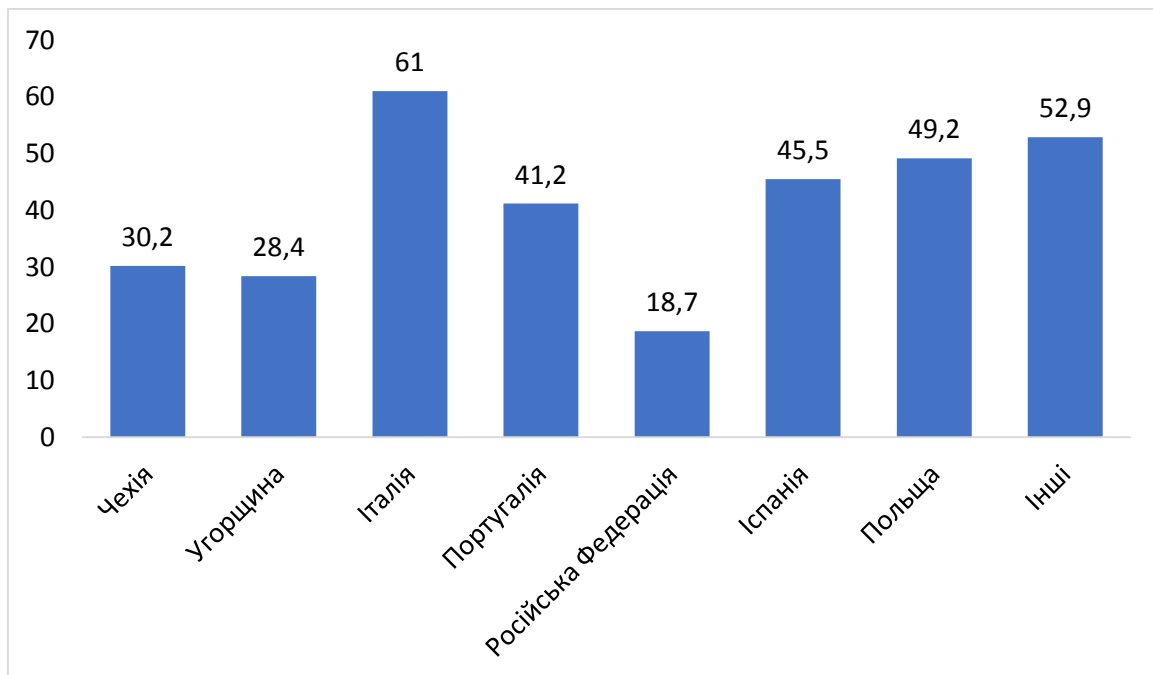
Стабільно невисокі показники трудових міграцій українців в таких країнах як Угорщина (1,4%), Португалія (1,5%). Порівняно з показниками трудових мігрантів, які працювали тут в кінці 90-их – початку 2000-их рр., чисельність їх скоротилась на 1,5-2%. Пов'язано це було зі світовою фінансовою кризою початку 2000-их років та 2008 року, яка поглибила нестабільність в економічних системах Греції, Португалії та інших країнах ЄС. У зв'язку з цим українці змінили вектор трудових міграції до більш економічно розвинених країн європейського регіону (рис. 2.15).

Рис. 2.15. Основні країни призначення українських трудових мігрантів (побудовано авторами за даними ОТМ-2008, ОТМ-2012 та ОТМ-2017)

З 2015 року роль Польщі у трудових міграціях українців помітно зростає.

Як уже зазначалося, серед трудових мігрантів переважають чоловіки, які становлять майже 2/3 усіх мігрантів. При цьому спостерігаються суттєві відмінності в напрямках зовнішніх трудових міграцій чоловіків та жінок. Так, серед основних країн-реципієнтів вітчизняної робочої сили помітне переважання жінок спостерігається серед мігруючих до Італії (рис.2.16). Серед працюючих у Польщі, Іспанії та Португалії переважають чоловіки, однак частка жінок є вищою, ніж по всіх міграційних потоках. Польща, Чехія і, особливо, Російська Федерація є країнами переважно чоловічої міграції з України.

Рис. 2.16. Частка жінок серед українських трудових мігрантів, які працюють у окремих країнах

Переважна більшість українських чоловіків-мігрантів працювали в Російській Федерації (57,0%), вп'ятеро менше – в Чеській Республіці (12,5%). Лише 6,8–7,8 % від загальної кількості чоловіків-мігрантів здійснювали виїзди в Італію і Польщу. Натомість жінки-мігранти розподілилися майже однаково між Російською Федерацією

(30,0%) і Італією (25,2%). Рівні частки жінок-мігрантів зафіксовано в Чеській Республіці і Польщі (табл.2.8).

Таблиця 2.8

Розподіл трудових мігрантів за країнами перебування, статтю та місцем проживання до виїзду за кордон, 2015–2017 рр.*

Країни	Всього	Жінки	Чоловіки	Міські поселення	Сільські поселення
Кількість трудових мігрантів, усього, тис. осіб	1303,3	385,8	917,5	663,5	639,8
У тому числі, %:					
Польща	38,9	42,6	37,3	38,3	39,5
Російська Федерація	26,3	15,1	31,0	33,0	19,3
Італія	11,3	27,0	4,7	7,3	15,4
Чехія	9,4	6,2	10,7	5,2	13,7
США	1,8	-	2,6	3,5	-
Білорусь	1,7	0,8	2,1	0,9	2,6
Португалія	1,6	0,4	2,0	2,1	1,0
Угорщина	1,3	0,9	1,5	1,2	1,5
Ізраїль	1,1	0,6	1,3	1,9	0,2
Фінляндія	1,0	0,8	1,1	0,8	1,3
Німеччина	0,8	0,5	0,9	1,1	1,4
Інші країни	4,8	5,1	4,8	4,7	5,1

*розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Питома вага трудових мігрантів, які виїжджали працювати в Польщу і Російську Федерацію висока як серед городян, (відповідно 38,9% та 33,0%). Проте серед жителів сільської місцевості тут простежується значна відмінність – 39,5% сільських жителів з числа трудових мігрантів виїжджали на роботу в Польщу і лише 19,3% в Російську Федерацію. Слід зазначити, що в довоєнний період в цю країну було спрямовано близько 38% жителів сіл.

Статистичні дані останнього обстеження трудових мігрантів свідчать, що селяни вдвічі частіше виїжджали працювати в Чехію, Італію та Білорусь [15].

Лише в Португалію та Ізраїль виїжджали вдвічі частіше городяни. У США зафіксовані виїзди трудових мігрантів тільки з міст.

У Російську Федерацію виїжджала більша частка жінок-городян, ніж жінок-селян (відповідно 35,2% і 22,5%). В Італію, Чехію, Польщу здійснювали поїздки в півтора-два рази частіше жінки з сільської місцевості, ніж городянки. Діапазон країн, куди їздили працювати чоловіки з міських населених пунктів, був набагато ширшим, ніж із сільської місцевості.

В країни категорії «інші країни» здійснювали поїздки більше жителів сільської місцевості, ніж міст. І це абсолютно протилежна ситуація, порівняно з 2008 роком, коли жителі міст переважали втричі селян у структурі трудових мігрантів.

У Російську Федерацію здійснювали трудові поїздки частіше чоловіки, а Італія була переважно місцем прикладання праці жінок. Якщо серед городян питома вага мігрантів, які їздили працювати в Чехію, однакова для жінок і чоловіків, то серед селян частка чоловіків істотно переважає частку жінок – відповідно 17,1% і 13,2%. Така сама ситуація у Польщі: там частка сільських жінок в 1,4 рази більша, ніж частка сільських чоловіків. Суттєві розбіжності між географією поїздок обумовлені територіальним чинником, наближенням місця проживання населення до кордонів України, також історичними особливостями формування різних національних груп.

У країни Європи найчастіше здійснюють трудові поїздки мешканці західного регіону – в Польщу, Італію, Чехію, Угорщину, Німеччину тощо.. Переважна кількість населення східних областей їздили працювати до Російської Федерації. Найбільша кількість трудових мігрантів до США – з Південного та Східного регіонів.

Таблиця 2.9

Трудові мігранти за країнами перебування та територіальними зонами, 2015–2017 рр.*

Країни	Усього, тис. осіб	У тому числі за територіальними зонами,%				
		Північ	Центр	Південь	Схід	Захід
Кількість трудових мігрантів, усього, тис. осіб	1303,3	6,0	9,2	8,6	6,8	69,4
У тому числі:						
Польща	506,5	7,7	10,9	6,8	0,9	73,7
Російська Федерація	342,4	6,5	10,9	9,6	15,6	57,4
Італія	146,7	-	5,8	7,4	7,6	79,2
Чехія	122,5	0,8	-	-	4,0	95,2
США	23,5	-	-	57,0	22,6	20,4
Білорусь	22,5	25,8	-	-	-	74,2
Португалія	20,3	-	34,5	11,3	-	54,2
Угорщина	17,1	17,5	-	-	-	82,5
Ізраїль	13,9	8,6	-	15,1	-	76,3
Фінляндія	13,3	-	72,9	27,1	-	-
Німеччина	10,2	-	-	-	-	100,0
Інші країни	64,4	9,2	3,6	20,3	15,2	51,7

*розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Аналіз розподілу трудових мігрантів за країнами і тривалістю останнього перебування показав, що більша кількість довготривалих поїздок терміном понад рік відбувалася в Португалію (42,9%) та Італію (44,1%), від 6 до 12 місяців – в Іспанію (80%), в Російську Федерацію (25,2%). На короткий термін (до 3 місяців) виїжджали в Угорщину (64,7%), Польщу (45,2%), Російську Федерацію (20,2%) і Чехію (12,6%). Виявлено, що довгострокові переміщення в Російську Федерацію спостерігалися частіше серед городян, а в Італію та Чехію таких трудових виїздів більше зафіксовано серед сільських мешканців.

Дослідження 2001 р. виявило, що жінки здійснювали трудові поїздки активніше, ніж чоловіки. Якщо серед чоловіків 0,7%

здійснили лише одну поїздку, то серед жінок таких не було взагалі. Крім того, питома вага жінок, які здійснили від 6 до 10 поїздок, в 1,7 разів перевищувала такий же показник у чоловіків, а частка жінок, кількість виїздів яких становила понад 10, в 2,5 рази перевищувала відповідну частку чоловіків [15].

Аналіз результатів обстеження 2008 та 2017 р. засвідчив, що ситуація щодо частоти виїздів за кордон зазнала змін. Хоча більшість жінок і чоловіків здійснювали від 2 до 5 поїздок, проте частка їх зменшилася вдвічі за рахунок зростання кількості мігрантів, які виїжджали лише один раз (31,4%), зокрема серед жінок така частка становила 36,2%, а також тих, хто виїжджав від 6 до 10 разів (18,2%), особливо серед чоловіків (24,3%).

Значна кількість трудових поїздок відбувалася в Чехію (18,7% від кількості тих, хто здійснив 6–10 виїздів) і Угорщину (16,5% тих, хто понад 10 разів виїжджав за кордон на працю). Серед країн, куди їздили трудові мігранти лише один раз, частіше представлена Російська Федерація (39,9%), Італія (20,5%), Чехія (8,2%) і Польща (7,2%).

Слід зазначити, мігруючі до сусідніх країн (Російська Федерація, Польща, Чехія, Угорщина) орієнтовані на періодичні короткі поїздки з постійним поверненням в Україну, а особи, які виїжджають до країн Південної та Західної Європи, зазвичай залишаються там працювати на тривалий термін.

Регіональний аналіз формування потоків трудових мігрантів з України показує, що існують суттєві відмінності в областях країни, щодо обсягів і спрямованості трудових міграцій. Відповідно до цього виділяють регіони-донори, реципієнти та транзитні території.

Для встановлення категорії регіону використовують основні показники міграцій – прибуття, вибуття та сальдо міграцій. Переважання показника прибуття над вибуттям вказує, що даний регіон є, швидше за все, привабливим для трудової міграції. Відтак у ньому кращі умови зайнятості. Концентрація економічно активного населення дозволяє таким областям й надалі забезпечувати розвиток регіонального ринку праці. Чим більша різниця кількості прибулих і кількості вибулих до економічно активного населення, тим вищою є

міграційна привабливість регіону і навпаки.

Ключовими регіональними ринками праці – осередками концентрації економічно активних осіб в Україні були: м. Київ, Харківська, Одеська, Дніпропетровська, Київська, Івано-Франківська і Львівська області, які нині динамічно розвиваються.

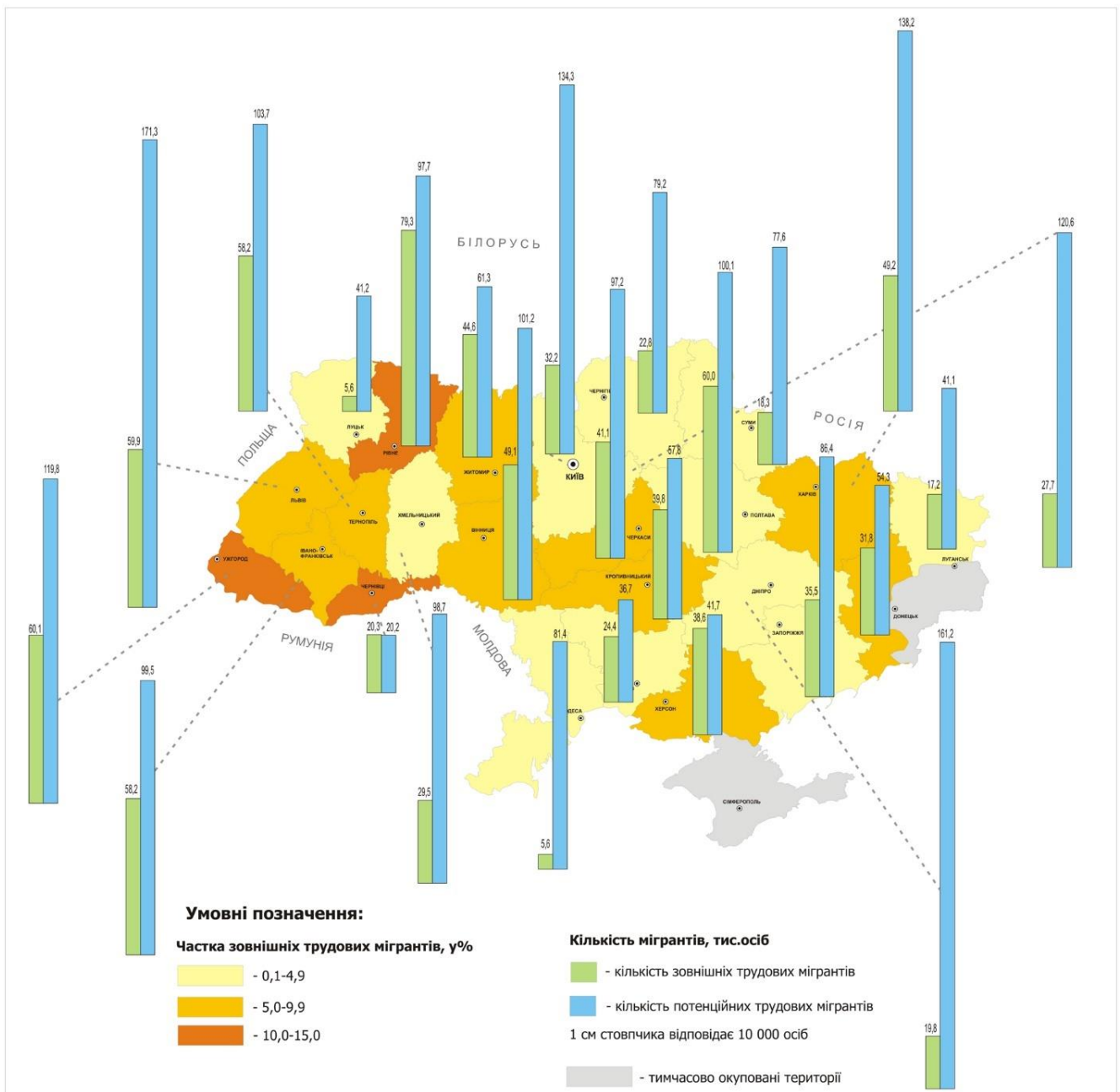
Донорами людських ресурсів зі зрозумілих причин були: Луганська, Донецька, а також Вінницька, Херсонська, Хмельницька, Чернігівська, Кіровоградська і Рівненська області.

Показник вибуття не відображає у повній мірі масштаби трудової міграції, проте дозволяє сформувати міграційний профіль регіону через призму довгострокової міграції. Трудова міграція в Україні має переважаючий короткостроковий і маятниковий характер. Для підтвердження цього варто проаналізувати інші доступні статистичні дані. Їх можна у повній мірі отримати із дослідження, яке було проведене у 2017 році Міжнародною організацією з міграції в Україні. Зокрема в цих дослідженнях приведено приблизні оцінки регіонального зрізу масштабів трудової міграції та оцінено рівень потенційної трудової міграції за зовнішнім вектором (рис.2.17).

Проаналізувавши показники реальної та потенційної міграції в розрізі регіонів України, приходимо до висновку, що існує значна розбіжність між обсягами реальних трудових мігрантів і кількістю тих, хто міг би в принципі брати участь у трудових поїздках за кордон. Особливі диспропорції спостерігаються в Запорізькій, Харківській, Київській, Львівській та Одеській областях. Це є наслідком того, що ці регіони мають найбільшу кількість населення, в тому числі у економічно активному віці.

Показник кількості трудових мігрантів найбільший у Закарпатській (119,8 тис. осіб), Львівській (171,3 тис. осіб), Івано-Франківській (99,5 тис. осіб), Рівненській (97,7 тис. осіб), Тернопільській (103,7 тис. осіб), Полтавській (100, 0 тис. осіб), Харківській (138,2 тис. осіб), Хмельницькій (98,7 тис. осіб) та Дніпропетровській (161,7 тис. осіб) областях (рис.). Традиційно більшість населення в цих регіонах проживає в сільській місцевості, де переважають аграрні види діяльності і спостерігається високий

рівень безробіття, особливо серед економічно активного населення у працездатному віці.

Рис. 2.17. Регіональні масштаби реальної та потенційної трудової міграції, 2017 р. (побудовано авторами за даними ОТМ-2017 та Державної служби статистики України)

Найвища частка зовнішніх трудових мігрантів від усього економічно активного населення регіону характерна для Чернівецької, Закарпатської та Рівненської областей (близько 15%),

тоді, як середньоукраїнський показник становить 5,2%.

За даними Міністерства соціальної політики, в 2019 році налічувалося 3,2 млн. трудових мігрантів. В окремі періоди, під час сезонних робіт, було 7-9 млн мігрантів.

Таблиця 2.10

Регіони України з погляду специфіки зовнішньої трудової міграції населення, 2021 р.*

№ п/п	Показник	Області з найвищим значенням	Області з найнижчим значенням
1	Кількість зовнішніх трудових емігрантів, тис. осіб	Рівненська, Закарпатська, Полтавська, Львівська, Тернопільська	Дніпропетровська, Сумська, Луганська, Одеська, Волинська
2	Частка зовнішніх трудових мігрантів в чисельності економічно активного населення, %	Рівненська, Полтавська, Тернопільська, Закарпатська, Кіровоградська	Сумська, Волинська, м.Київ, Дніпропетровська, Одеська
3	Кількість потенційних зовнішніх трудових мігрантів, тис. осіб	Львівська, Київська, Дніпропетровська, м.Київ, Харківська	Херсонська, Луганська, Волинська, Миколаївська, Чернівецька
4	Частка потенційних зовнішніх трудових мігрантів в чисельності економічно активного населення, %	Тернопільська, Закарпатська, Рівненська, Хмельницька, Івано-Франківська	м. Київ, Одеська, Миколаївська, Донецька, Чернівецька

*побудовано авторами за даними Державної служби статистики України

Водночас на постійне проживання за кордон виїхали 11,3 тис. осіб, а повернулися – 2,0 тис. осіб.

У 2020 році, за даними голови Національного банку України, було близько 3 млн. осіб трудових мігрантів. Впродовж року в країну повернулися 400-500 тисяч осіб, але переважно через пандемію коронавірусу. Країни Євросоюзу закривалися на локдаун, люди втрачали роботу і змушені були повертатися.

На постійне місце проживання за кордон у 2020 році виїхали 3,3 тис. українців. Також через пандемію цифра знизилася.

У 2021 році, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень, кількість трудових мігрантів становить 2,5-3 млн. осіб.

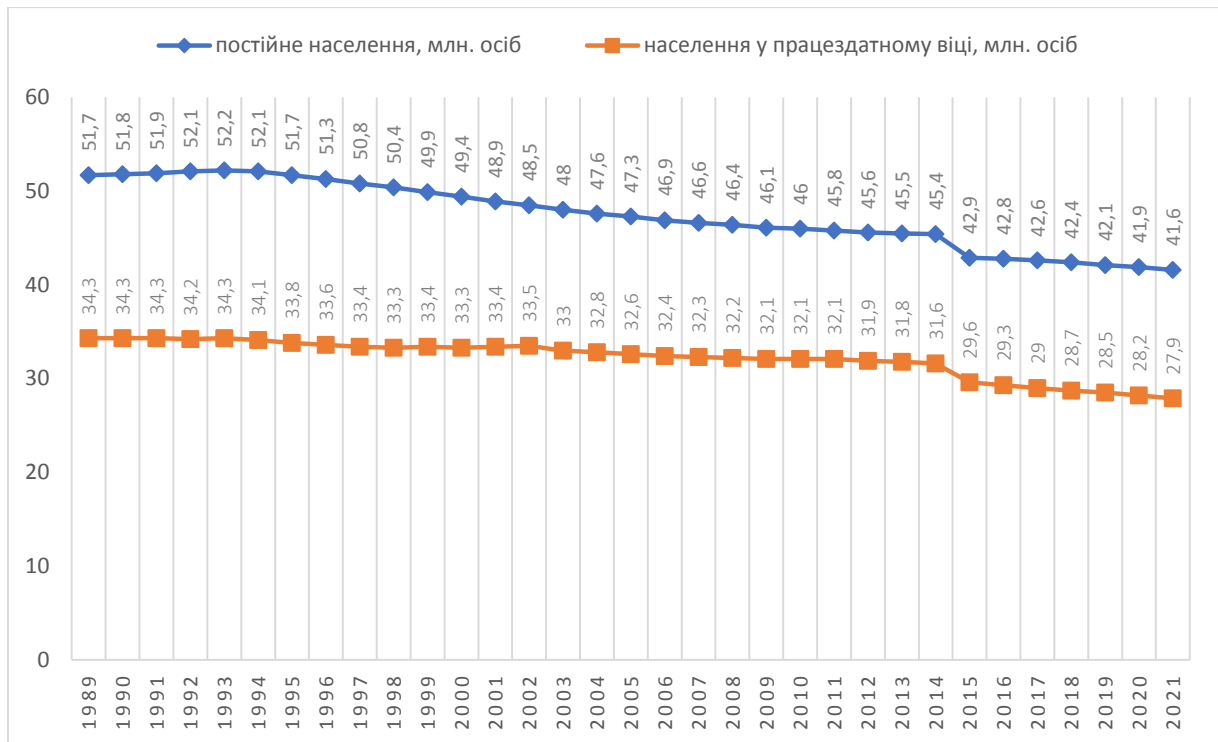
Аналіз соціальних опитувань у 2020 році показав, що люди не відмовляються від ідеї виїхати за кордон. У 2019, за даними опитування групи «Рейтинг», 35% українців думали над ідеєю виїхати, 63% – не думали. Найбільше були схильні до міграції люди у віці 18-29 років і 30-39 років.

Врахування кількісних та відносних показників дозволяє згрупувати регіони України залежно від рівня і потенціалу трудової міграції (табл.2.10)

Комплексний аналіз міграційного руху на глобальному, національному і регіональному рівнях дав змогу сформулювати загальне бачення середовища мотивації трудової міграції. Не можна відкидати значимість впливу глобальних чинників міграції, адже людство розвивається за вектором високої мобільності, яка стає умовою прогресивних змін.

2.4. Структура та обсяги демографічного навантаження

За даними Державної служби статистики України у 2021 р. кількість населення країни зменшилась, порівняно із даними 2000 року, на 7,8 млн. осіб (рис. 1, табл. 1). При цьому депопуляція відбулася за рахунок населення працездатного та дитячого віку (рис. 2.18). Особливо швидкі темпи скорочення населення у працездатному віці в Україні простежувались у 1995-1998 рр. та у 2014-2021 рр. – щорічно на близько 200 тис. осіб (рис. 1). У першому періоді значне скорочення населення цієї вікової групи було зумовлене значними обсягами трудових міграцій українців за кордон через нестабільність соціально-економічної ситуації в країні та значною фінансовою та виробничою кризою, великими обсягами безробіття (в т.ч. структурного) [7].

Рис. 2.18. Динаміка чисельності постійного населення України у 1989-2021 рр.(джерело:[20])

Аналіз демографічних показників свідчить, що за період 1989-2021 рр. спостерігалось зменшення населення у працездатному віці – з 34,3 млн. осіб до 27,9 млн. осіб. При цьому у 2021 р. у містах чисельність населення у працездатному віці скоротилась на 17% у порівнянні з 1989 роком, а у селах – на 23% (табл. 2.11).

Суттєве зменшення кількості дитячого населення в період незалежності України відбулось в 1989-2005 рр. з 11,1 до 6,9 млн. осіб або в 1,6 рази. А в подальші роки спостерігається його стабілізація на рівні 6,9-6,3 млн. осіб (табл.2.11). Статистичні дані свідчать про те, що у 2021 р. знизився темп зменшення дитячого населення, а приріст літніх людей залишився практично на рівні 2010 року. При цьому, у містах за період 1991 – 2021 рр. чисельність людей у віці понад 65 років значно збільшилась – з 6,0 до 7,2 млн. осіб, натомість у сільській місцевості відбулось незначне зменшення цього показника – з 2,8 до 2,3 млн. осіб [20].

Таблиця 2.11

**Динаміка чисельності населення і демографічного навантаження
на населення у працездатному віці в Україні у 1989-2021 рр.***

Показники		1989	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2021
Загальна кількість населення (млн. осіб)	всього	51,7	51,7	49,4	47,3	45,9	42,9	41,9	41,6
	міста	34,6	35,1	33,3	32,0	31,5	29,7	29,1	29,0
	села	17,1	16,6	16,1	15,3	14,4	13,2	12,8	12,6
Чисельність населення в працездатному віці (млн. осіб)	всього	34,3	33,8	33,5	32,6	32,1	29,6	28,2	27,9
	міста	23,6	23,5	23,4	22,9	22,7	20,8	19,8	19,6
	села	10,7	10,3	10,1	9,7	9,4	8,8	8,4	8,3
Чисельність населення у віці 0-14 років	всього	11,1	10,5	8,7	6,9	6,5	6,4	6,4	6,3
	міста	7,5	7,1	5,6	4,3	4,2	4,3	4,2	4,1
	села	3,6	3,4	3,1	2,6	2,3	2,1	2,2	2,2
Чисельність населення у віці 65 років і старші	всього	6,0	6,9	6,8	7,5	7,2	6,7	7,1	7,2
	міста	3,2	3,9	3,9	4,5	4,4	4,3	4,9	4,9
	села	2,8	3,0	2,9	3,0	2,8	2,3	2,3	2,3
Коефіцієнт загального демографічного навантаження (на 1000 осіб населення у працездатному віці)	всього	499	517	465	445	425	443	480	483
	навантаження особами у віці 0-14 років	323	311	262	215	202	218	226	225
	навантаження особами у віці 65 років і старші	176	206	203	230	223	225	254	258

*(джерело:[20])

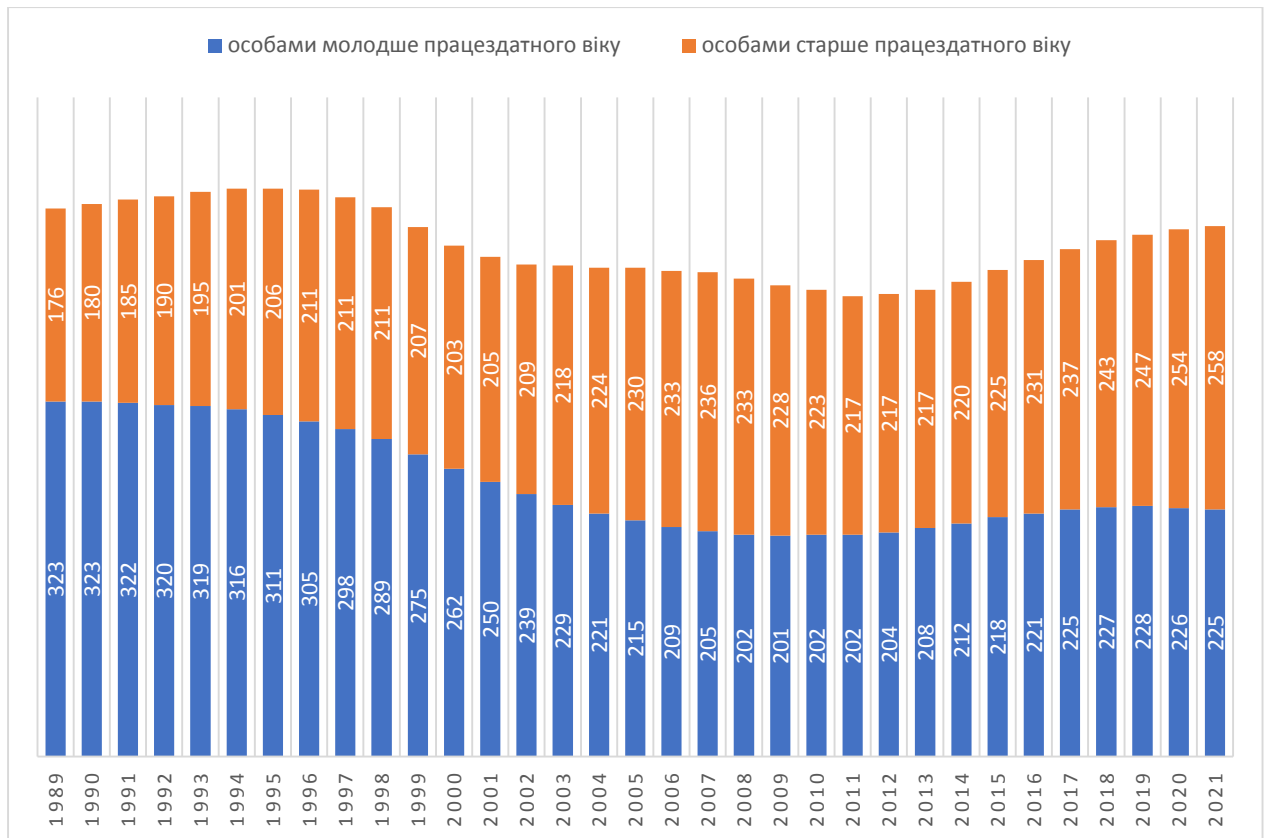
Щодо окремих регіонів України, то на ступінь їх постаріння, крім народжуваності, суттєвий вплив справляє також міграція. Так, через приплив населення з областей м. Київ за часткою населення літнього віку (понад 65 років) перебуває в одному ряду з відносно «молодими», завдяки вищій народжуваності, областями (рис. 2.19).

Рис. 2.19. Частка осіб у віці понад 65 років у регіонах України на 1.01.2021 року, % (джерело:[20])

Варто зазначити, що на скорочення загальної чисельності населення України суттєвий вплив мала окупація АР Крим та значних територій Донецької та Луганської областей, кількість населення яких у статистичних даних від 2015 року не відображається. Окрім воєнних та міграційних чинників, важливим залишається фактор природного скорочення населення через зменшення показників народжуваності, збільшення частки населення у віці понад 65 років. населення у міських та сільських населених пунктах, %

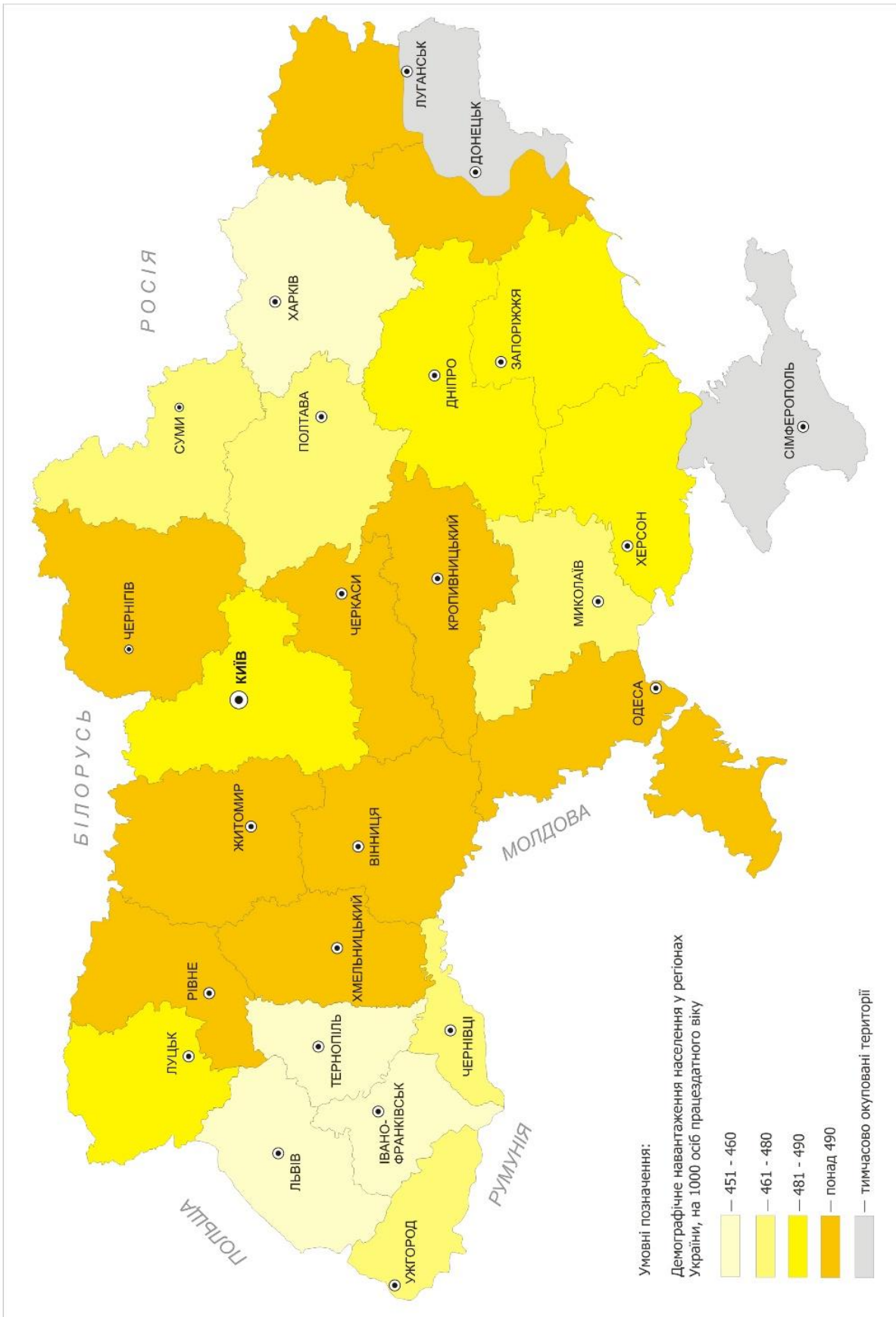
Багаторічний період низької народжуваності впродовж трьох останніх десятиліть, несуттєве підвищення смертності серед літнього населення на тлі різкого зростання смертності у працездатному віці, а також вплив міграційних процесів наклали глибокий відбиток на рівень демографічного навантаження. При цьому слід особливо підкреслити, що справжнє демографічне навантаження на населення працездатного віку обчислюється як сума навантаження з сторони дітей та з боку літніх, і розгляд цих процесів розрізнено є суттєвою методологічною похибкою.

Рис.2.20. Динаміка демографічного навантаження на 1000 осіб працездатного населення України у 1989-2021 рр., %

Аналіз динаміки загального демографічного навантаження за 1989-2021 рр. (рис.2.20) показує, що за досліджуваний період цей показник знизився з 499 до 483 %. Найвище його значення було зафіксовано у 1994-1995 роках (517%), що було зумовлено значними обсягами трудових міграцій українців за кордон у зв'язку із економічною кризою та високим рівнем безробіття в Україні. Однак, вже починаючи із 1999 року, коефіцієнт демографічного навантаження значно знизився і за період до 2021 року не перевищував 500 осіб на 1000 осіб працездатного населення. При цьому відбулись суттєві зміни в якісних параметрах демографічного навантаження – якщо на початку 1990-их більшу частину загального навантаження складали діти, то вже з 2004 року і до тепер у структурі загального навантаження переважають особи у віці понад 65 років. Так, наприклад, у 1990 році кількість дітей у демографічному навантаженні була у 1,8 рази більша, ніж осіб літнього віку, а у 2021 році переважання кількості літніх людей над дітьми становило 1,1 рази.

Рис. 2.21. Обсяги загального демографічного навантаження по регіонах України, 2021 р. (джерело:[20])

Варто зауважити значні відмінності в демографічному навантаженні у різних регіонах України (рис.2.21). Так, найвищі показники загального демографічного навантаження (понад 490 осіб на 1000 осіб працездатного віку) характерні для Чернігівської, Черкаської, Волинської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької, Одеської, а також підконтрольних владі України частин Донецької та Луганської областей. Цей показник суттєво перевищує середньоукраїнське значення демографічного навантаження (483 особи на 1000 осіб працездатного населення).

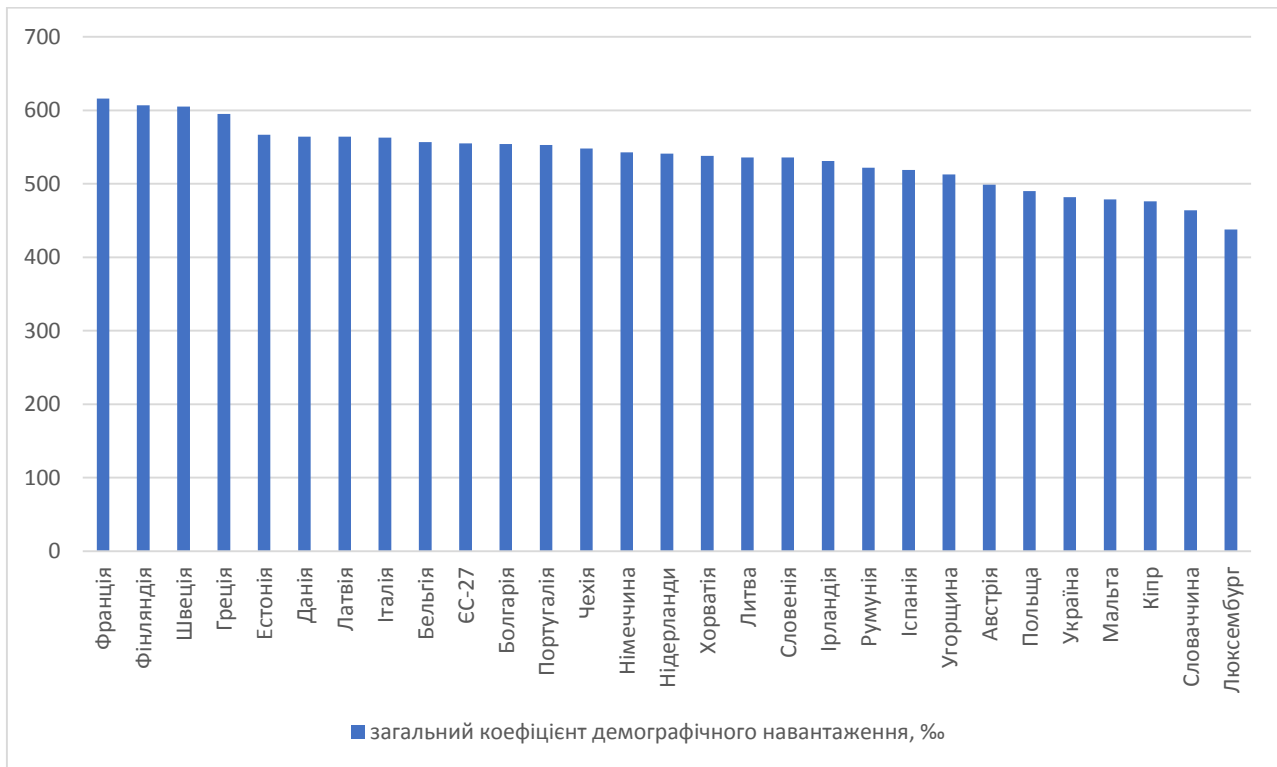
Найнижчі обсяги загального демографічного навантаження притаманні для Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської та Харківської областей та м. Київ, де цей показник не перевищує 460 ‰.

Аналіз демографічного навантаження у розрізі регіонів за 1991 рік показує суттєві відмінності у порівнянні із сучасними регіональними показниками. На той час найбільші коефіцієнти демографічного навантаження були у Чернігівській області – 572 ‰, Тернопільській, Черкаській, Вінницькій, Закарпатській, Волинській, Хмельницькій областях – понад 550 ‰. Найнижчий коефіцієнт демографічного навантаження у 1991 році – у Донецькій, Запорізькій, Луганській областях (близько 470 ‰), у містах Київ та Севастополь (до 430 ‰).

З огляду на те, що з початку 2022 р. Україна подала заявку на кандидатство для вступу до ЄС, доцільним буде вивчення, аналіз та порівняння основних демографічних тенденцій, параметрів країн цієї групи з Україною, а в рамках нашого дослідження – загального демографічного навантаження на працездатне населення.

Аналізуючи коефіцієнти загального демографічного навантаження (рис.2.22), варто зазначити, що найвищі показники демонструють Франція, Фінляндія, Швеція (від 616 до 605‰), до країн з високими обсягами демографічного навантаження в ЄС належать також Естонія, Данія, Латвія, Італія, Бельгія (понад 550‰). Україна знаходиться серед країн із найнижчими показниками загального демографічного навантаження (менше 500‰), такими як: Австрія, Польща, Мальта, Кіпр, Словаччина, Люксембург. Варто також зазначити, що у всіх країнах ЄС у структурі загального навантаження переважає навантаження особами літнього віку (у віці понад 65 років), що підкреслює поглиблення процесів старіння населення. Аналіз вікової структури населення країн цієї групи (Eurostat. Population & demography, 2021) підтверджує, що в подальшому частка осіб непрацездатного віку буде лише зростати, а відповідно

збільшуватиметься показник демографічного навантаження, що загрожує збільшенням т.зв. «соціального утримання». Тому для послаблення демографічного навантаження на працездатне населення проводиться ряд заходів демографічної політики на розвиток «срібної економіки», популяризацію освіти осіб третього віку тощо.

Рис. 2.22. Загальний коефіцієнт демографічного навантаження у країнах ЄС та Україні, 2021 р. (джерело: Eurostat)

Таким чином, для населення України у працездатному віці в останні роки характерна наявність процесів «демографічної деградації» та «демографічної реурбанізації». Враховуючи особливу роль цієї вікової групи населення, доцільно розробити та реалізувати комплекс заходів, спрямованих на її збереження, примноження та ефективне соціально-економічне функціонування. Важливе місце у цій системі заходів має бути відведено зниженню смертності. Крім того, потрібне більш ефективне та раціональне регулювання міграційних потоків, створення нових робочих місць, підвищення заробітної плати та продуктивності праці, удосконалення системи оподаткування тощо. Всі заходи повинні мати чітку орієнтацію на розвиток компонентів усієї системи забезпечення благополуччя літніх людей та дітей у сучасний період, і у перспективі, з урахуванням ефективного використання наявних у країні ресурсів - працездатного населення.

Розділ 3. СУЧАСНИЙ ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПЕРСПЕКТИВ ВСТУПУ В ЄС

3.1. Демографічна ситуація в країнах ЄС: досвід та перспективи для України

Після подання Україною у березні 2022 р. заявки у кандидати на вступ до ЄС, виникає нагальна потреба дослідження та співставлення багатьох соціально-економічних, демографічних параметрів нашої країни та країн-членів ЄС. Це дасть можливість в подальшому виявити спільні проблеми розвитку та окреслити шляхи їх подолання.

Чисельність населення ЄС станом на 1 січня 2022 р. складала 447,3 млн. осіб [40] або близько 6% населення світу. За прогнозам, до 2060 р. сукупне населення ЄС залишиться на рівні близько 440 млн. осіб, при цьому частка ЄС у світовому населенні до кінця століття впаде приблизно до 4%.

Найбільш населеними країнами ЄС за підсумками 2021 р. є Німеччина (83,2 млн. осіб або 16 % населення ЄС), Франція (67,6 млн осіб або 13%) та Італія (59,4 млн. осіб або 12%), найменш населеними – Кіпр (900 тис. осіб), Люксембург (трохи більше 600 тис. осіб) та Мальта (близько 500 тис. осіб) [40]. Вступивши в ЄС, Україна займе місце серед числа найбільших за кількістю населення країн (41,2 млн. осіб на 1.01.2022 р.) [40].

Населення ЄС загалом традиційно зростає (3,4 ‰ у 2015 р., 3,0 ‰ у 2016, 2,2 ‰ у 2017 р. та 2,1‰ у 2021 р.), проте темпи його приросту поступово уповільнюються головним чином за рахунок зниження темпів природного приросту та досягнення ними негативних значень (0,0 ‰ у 2016 р., -0,4 ‰ у 2017 р., -0,7 ‰ у 2021 р.), що частково компенсується міграційним приростом (2,6 ‰ у 2017 р. та 2,8 ‰ у 2021 р.). Динаміка останнього у ЄС стабільно позитивна, а інститути ЄС віщують помітне зниження міграційного припливу лише ближче до середини поточного століття.

Природний приріст в Україні характеризується від'ємними значеннями впродовж останніх тридцяти років та значним скороченням населення. На початку 2022 р. він становив -0,6 ‰

загалом по країні, однак цей показник має значні відмінності в регіонах України. Так, найнижчі показники природного приросту зафіксовані у Чернігівській, Сумській, Черкаській, Полтавській областях (більше -10,0 %).

Демографічна динаміка у країнах ЄС значно відрізняється. Якщо загальний приріст населення позитивний у більшості країн ЄС, то природний приріст демонструє негативну динаміку у 15 із 27 країн союзу [40].

При цьому за рівнем природного приросту країни ЄС можна умовно поділити на дві підгрупи. У підгрупу з високими негативними значеннями природного приросту входять насамперед практично всі нові країни-члени ЄС, а також країни південної периферії (Італія та Греція). Серед лідерів із природного приросту виділяються Ірландія, Швеція та Франція (зазначимо, що всі три країни відносяться до різного типу соціально-економічних моделей, що виділяються в ЄС).

За показниками народжуваності лідирують вищезгадані Ірландія, Швеція та Франція, а найменша народжуваність відзначається у країнах південної периферії ЄС (Італія, Іспанія, Греція та Португалія)[40].

Таким чином, динаміка розглянутих демографічних показників у ЄС демонструє відповідність загальному парадигмальному зрушенню в розвинених країнах у бік значного зниження народжуваності та зміни моделі відтворення населення. Водночас, поточна ситуація в окремих країнах ЄС може достатньо сильно відрізнятися, що свідчить про справедливість концепції різноманітності нинішніх демографічних станів в окремих країнах (це яскраво демонструє приклад країн південної периферії союзу).

Україна демонструє спільні демографічні тенденції з більшістю країн ЄС. Однак найбільша подібність демографічних процесів та показників природного руху населення спостерігається між нею та Латвією, Литвою, Польщею, Чехією, Словаччиною. Спільною проблемою України та більшості країн ЄС є демографічне старіння населення – переважання кількості осіб у пенсійному віці над кількістю населення у віці до 15 років (діти), суттєвого збільшення демографічного навантаження на працездатне населення. Україні слід

активно використовувати досвід країн ЄС щодо розвитку «срібної» економіки, надання освітніх послуг та зміну кваліфікації особам т. зв. третього віку («срібного» віку).

Таблиця 3.1

Основні демографічні параметри країн-членів ЄС, 2021 р.

Назва країни	Основні демографічні показники													
	Кількість населення, млн. осіб	Щільність населення, осіб/км ²	Природний приріст	Міграційний приріст	Загальний приріст населення,	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років		Медіанний вік населення, років	Населення у віці 0-14 років, %	Працездатне населення, %	Населення у пенсійному віці, %	Демографічне навантаження		
						чоловіки	жінки					Показник загального демографічного навантаження, на 1000 осіб	Показник демографічного навантаження особами у віці 0-14 років	Показник демографічного навантаження особами у віці 65 років і старші
ЄС-27	447,3	118	- 0,7	2,8	2,1	78,2	83,6	43	13,9	64,3	21,8	555	216	339
Австрія	8,9	99	0,2	4,0	4,1	79,3	83,6	44	14,5	66,7	18,8	499	217	282
Бельгія	11,5	367	0,7	5,4	6,1	79,0	84,0	43	16,9	64,2	18,9	557	270	287
Болгарія	6,9	64	- 6,6	-0,5	-7,1	71,3	78,5	44	14,4	64,3	21,3	554	224	330
Греція	10,7	82	- 3,2	1,4	-1,8	78,9	84,0	45	15,3	62,7	22,0	595	244	351
Данія	5,8	129	1,1	3,2	4,3	79,3	84,1	43	16,5	63,9	19,6	564	258	306
Естонія	1,3	28	- 1,0	5,3	4,3	73,3	82,2	43	16,4	63,8	19,8	567	257	310
Ірландія	4,9	65	6,1	9,0	15,2	79,9	83,6	39	20,6	65,3	14,1	531	315	216
Іспанія	47,4	95	- 1,2	7,1	5,9	80,5	86,3	45	14,8	65,8	19,4	519	224	295
Італія	59,4	201	- 3,2	1,1	-2,1	80,6	84,1	47	13,2	64,0	22,8	563	206	357
Кіпр	0,9	117	4,1	9,3	13,4	80,5	84,9	44	16,1	67,8	16,1	476	237	239
Латвія	1,9	32	- 4,9	-2,5	-7,5	69,8	79,6	42	15,8	63,9	20,3	564	247	317
Литва	2,8	45	- 4,1	-1,2	-5,3	69,5	80,1	43	15,1	65,1	19,8	536	232	304
Люксембург	0,6	237	3,2	16,3	19,6	80,1	85,4	44	16,1	69,5	14,4	438	231	207
Мальта	0,5	1307	1,6	35,3	36,8	80,6	84,4	37	13,9	67,6	18,7	479	206	273
Нідерланди	17,4	412	0,9	5,0	5,9	80,0	83,2	42	15,9	64,9	19,2	541	245	296
Німеччина	83,2	232	- 2,0	4,6	2,7	78,6	83,5	47	13,7	64,8	21,5	543	211	332
Польща	37,9	121	- 0,7	0,6	-0,1	73,9	82,0	41	15,2	67,1	17,7	490	227	263

Португалія	10,3	115	- 2,5	1,1	-1,4	78,1	84,3	46	13,8	64,4	21,8	553	214	339
Румунія	19,3	84	- 3,9	-2,8	-6,6	71,7	79,1	44	15,8	65,7	18,5	522	240	282
Словаччина	5,5	111	0,6	0,7	1,3	73,8	80,7	42	15,7	68,3	16,0	464	230	234
Словенія	2,1	101	- 0,4	7,2	6,8	78,2	84,3	43	15,8	65,1	19,8	536	243	293
Угорщина	9,8	105	- 3,9	3,3	-0,6	72,6	79,7	43	14,6	66,1	19,3	513	221	292
Фінляндія	5,5	16	- 1,3	2,1	0,9	78,6	84,4	42	16,0	62,2	21,8	607	257	350
Франція	67,6	121	2,2	-0,6	1,5	79,5	85,7	41	18,0	61,9	20,1	616	291	325
Хорватія	4,0	75	- 3,9	-3,3	-7,1	75,0	81,3	44	14,4	65,0	20,6	538	222	316
Чехія	10,7	134	0,1	3,6	3,7	76,1	82,1	42	15,8	64,6	19,6	548	245	303
Швеція	10,4	20	2,3	8,5	10,8	81,0	85,6	41	18,7	62,3	19,0	605	300	305
Україна	41,2	74	- 0,6	0,9	0,3	67,0	76,8	41	15,3	67,6	17,1	482	225	258

3.2. Кращі практики демографічної політики країн ЄС для України

3.2.1. Демографічний досвід Франції

Історично склалося так, що Франція є лідером у галузі демографічної політики. Франція одна з перших у Європі зіткнулася з депопуляцією мешканців та розробила систему заходів щодо її подолання та підвищення кількості населення.

Активна демографічна політика, спрямована на зростання народжуваності, здійснюється у Франції з початку 20-х рр. ХХ ст. З того часу було використано безліч методів: від заборони на продаж контрацептивів до заборони на штучне переривання вагітності. І це тривало аж до 1975 р. У післявоєнний час урядом Франції було ухвалено рішення про надання фінансової допомоги, а також отримання сім'ями податкових пільг. Програма розрахована на заохочення народження дітей, особливо третьої та наступних.

В даний час демографічна політика Франції зазнала змін: до 2000 р. було вжито заходів, націлених виключно на зростання народжуваності, тепер же демографічна політика зачіпає інші аспекти, а саме: сімейні питання, надання матеріальної та соціальної підтримки сім'ям. Усі зміни запроваджуються поступово та акуратно,

і це безумовно сприяє тому, що Франція стабільно посідає друге місце у Європейському союзі з народжуваності.

Завдяки всім нововведенням у сфері демографічної політики населення Франції щороку зростає приблизно на 0,4 % . Активно заохочується народження третьої-четвертої дитини, передбачаються одноразові платежі на кожную народжену дитину (обчислюються у відсотках від заробітної плати), відпустка у зв'язку з вагітністю виплачується у розмірі 90 % від заробітної плати. Крім цього, надаються кредити на домашнє господарство і житлові пільги, 90% яких оплачуються при народженні четвертого малюка.

Досвід, накопичений багатьма розвиненими державами, у тому числі і Францією, відображає важливість проведення державою цілеспрямованої демографічної політики, яка має власну мету – подолати низьку народжуваність, високу смертність та нерегульовану міграцію. Особливість французької державної системи соціальної забезпеченості полягає у наявності самостійних програм різних економічних сфер. Усі концепції демографічної політики дозволяють стабілізувати і змінити демографічну ситуацію на краще.

Тим не менш, у дослідженнях вітчизняних і зарубіжних авторів знаходять своє вираження різні погляди на ефективність вжитих французьким урядом заходів для підвищення рівня народжуваності. Деякі вчені вважають, що зростання народжуваності спостерігається лише через значний рівень імміграції до Франції. За оцінками інших експертів, поліпшення показників зростання чисельності населення впливає з дій держави у галузі демографічної політики.

Впродовж останніх десятиліть міжнародні організації та громадські інститути все голосніше заявляють про найгостріші проблеми, що загрожують людству: проблеми екології, зміни клімату, демографічна ситуація, пов'язані з нею продовольча, сировинна, енергетична проблеми, бідність, нарощування військового потенціалу, питання збереження та використання біоресурсів океану. Все це в комплексі має глобальний характер і вимагає об'єднання зусиль усіх держав.

Питання демографічної ситуації у світі особливо гостро постало у другій половині ХХ ст. Якщо у 1927 р. чисельність населення Землі

становила 2 млрд осіб, то до 2011 р. цей показник збільшився до 7 млрд осіб. Причому таке значне зростання відбулося за рахунок країн Африки та Близького Сходу, а в розвинених державах Європейського союзу та країнах, що розвиваються у даному регіоні кількість населення неухильно скорочується. Особливо це стосується східноєвропейського регіону.

Однак у Західній Європі теж не все гаразд. На тлі катастрофічної ситуації в Німеччині, Італії, Іспанії дещо благополучніше виглядає Франція завдяки державній політиці підтримки сімей з дітьми, де ще в XIX ст. звернули увагу на зменшення населення країни.

Початок політиці, спрямованої на подолання тенденції зменшення чисельності населення, було покладено ще 1860 р. прийняттям рішення про виплату дітям рибалок грошової допомоги, а незабаром було введено заходи щодо захисту материнства та дитинства для державних службовців. Наступним кроком стало призначення та виплата допомоги багатодітним сім'ям, а у 1896 р. спільними зусиллями політиків та інтелігенції було створено Національний альянс, покликаний сприяти збільшенню чисельності населення держави.

У 1913 р. урядом Франції було прийнято низку актів, вкладених у підтримку сімей із дітьми, популяризацію сімейних цінностей, зниження податків для багатодітних сімей. А в 1919 р. законом було значно збільшено податки для людей старше 30 років, які не перебувають у шлюбі та сімейних, але які не мають дітей.

Крім цього, багатодітним сім'ям було надано низку житлових та транспортних пільг, а також право на отримання грошової допомоги. Проводилася активна пропаганда материнства, розпочалося святкування Дня матері, нагородження державними нагородами багатодітних сімейних пар. Водночас, для тих, хто проводив операції з переривання вагітності, було введено кримінальне покарання.

Приріст населення загалом становить приблизно +0,5 % щорічно, іммігранти роблять основний внесок у цю тенденцію зростання.

Принципи сімейної політики сформувалися у Франції наприкінці XX ст. і полягають у наступному:

- об'єктом політики є сім'я в цілому, а не окремі її члени;

- державна та муніципальна соціальна підтримка надається всім сім'ям, незалежно від рівня доходів;

- введення в дію комплексу заходів, що запобігають зниженню рівня життя сім'ї з народженням дитини.

Модель сімейної політики включає виплату кількох видів допомоги сім'ям з дітьми, зокрема:

- виплата при народженні другої дитини;

- додаткова допомога батькові, який не має роботи протягом 3 років;

- виплати жінкам, які чекають на дитину, починаючи з 7 місяця вагітності;

- матеріальна допомога самотнім матерям.

Крім цього, малозабезпеченим сім'ям виплачується допомога при народженні першої дитини, основні (базові) виплати на неї, цільові кошти на придбання шкільного приладдя до досягнення дитиною віку 18 років. Також призначаються додаткові виплати малозабезпеченим сім'ям, які мають трьох та більше дітей віком до 3 років.

Турботі про дітей грудного та дошкільного віку приділяється особлива увага. Створено широку мережу державних, відомчих, муніципальних, приватних (з гнучкою системою оплати) ясел та материнських шкіл, надається допомога для оплати послуг няньки залежно від кількості та віку дітей, а у разі нагляду за немовлям родичами, сім'ї призначається щомісячна матеріальна допомога. Варто зазначити, що країна витрачає більше коштів на внесок у раннє дитинство та підлітковий вік порівняно з іншими державами.

Крім того, послуги з догляду за дітьми мають надаватися батькам за прийнятними цінами. Для цього потрібні великі витрати з державного бюджету, проте можуть бути організовані партнерські відносини між компаніями, місцевими органами влади та іншими громадськими організаціями для здійснення цих цілей. Таким чином, компанії можуть зняти із держави частину соціальної відповідальності.

Сім'ям, які виховують дитину з обмеженими можливостями, виплачується допомога на освіту, розмір якої визначається спеціальною Комісією з дотримання прав та незалежності інвалідів.

У Франції створено Національне бюро сімейної допомоги та Національну спілку сімейних асоціацій - структури, покликані встановлювати основні напрями соціальної політики щодо підтримки сім'ї. Виплачується допомога на оплату за житло, послуги, допомогу на ремонт та переїзд, сприяють купівлі житла. На час канікул малозабезпеченим та багатодітним сім'ям видаються канікулярні купони на покриття витрат на літній відпочинок дітей та допомогу для розваг. Сім'ям, які усиновили дитину, також надаються всі види виплат із державного бюджету. У випадках, коли один із батьків змушений залишити роботу для догляду за рекомендацією лікаря за хворою дитиною, йому виплачується щоденна допомога, яка компенсує втрати у заробітній платі.

Крім цього, існують пільги щодо призначення пенсії матерям, які виховали трьох і більше дітей, а також у сфері страхування пенсій непрацюючим жінкам (для малозабезпечених сімей).

Враховуючи той факт, що умови життя багатодітних та неповних сімей частіше наближаються до межі бідності або переходять її межі, реформи у цьому напрямку дозволять більш ефективно захищати сім'ї від злиднів.

У 2015 р. урядом Франції з метою дотримання принципу соціальної справедливості було здійснено реформування соціальних виплат сім'ям із дітьми. Відповідно до принципу універсальності, раніше розмір допомоги був однаковий для всіх сімей, незалежно від рівня доходів. Внесеними до сімейного кодексу змінами розміри субсидування визначаються відповідно до доходів сім'ї.

Необхідно відзначити, що питання не може бути вирішене виключно шляхом збільшення кількості установ, що субсидуються, з догляду за дітьми. Слід порушити питання політики у сфері зайнятості. Наприклад, високий рівень безробіття серед молодих людей не дозволяє створити сім'ю, і вони змушені відкладати народження дітей на майбутнє.

Хоча комплекс заходів, що вживаються державою, спрямований на подолання демографічної кризи, підтримку сім'ї та збільшення народжуваності, багато фахівців наголошують на нерівномірності існуючої політики. Зазначається, що в основному вона спрямована на

середній клас, а самотні матері, рівень життя яких вкрай низький, і малозабезпечені сім'ї потребують більш серйозної підтримки. Існують також проблеми нестачі дитячих закладів та місць у них, а також проблеми рівня підготовки та кількості нянь для малюків.

Крім того, сама процедура звернення за призначенням та виплатою допомог досить тривала і складна. Держава з огляду на недоліки постійно вдосконалює свою політику, спрямовану на сім'ю в цілому. За прогнозами фахівців, населення Франції до 2025 р. досягне позначки 70 млн. осіб і до 2060 р. перевищить населення Німеччини. За оцінками дослідників, до 2080 р. населення Франції досягне майже 80 млн осіб, дотримуючись нинішньої демографічної політики та вдосконалюючи її.

Можна відзначити, що демографічна політика Франції поєднує у собі ідею сучасної сім'ї, заснованої на гендерній рівності. Реалізація цієї політики видається простою, проте практично потрібно вкласти багато ресурсів для її здійснення. Франція витратила багато часу на розробку та встановлення нової моделі сім'ї, заснованої на соціальних нормах. Умови створення сім'ї досить гнучкі: необов'язково підкріплювати відносини документами, звідси у Франції велика різноманітність сімей. Також слід зазначити, що фертильність вища у тих країнах, де жінки виходять на роботу, а не лише займаються веденням домашнього господарства.

Незважаючи на всі труднощі, сімейна політика у Франції сприяє створенню сприятливих умов для дітей та сімейного життя, хоча дитячих установ, як і раніше, недостатньо для задоволення попиту. Демографічна політика країни, безсумнівно, сприяє підтримці рівня народжуваності на прийнятному рівні.

3.2.2. Досвід демографічної політики Німеччини

Демографічні проблеми у Німеччині виникають через низький рівень народжуваності, значну смертність, посилення показників старіння населення та великий потік мігрантів. Їх посилюють збільшення тривалості життя та бажання корінних мешканців покинути країну.

За прогнозами статистичного відомства Німеччини, до 2060 року, якщо ситуація не зміниться, країна ризикує втратити 10 - 15 млн. осіб через низьку народжуваність. Деяку користь приносить міграція, щорічно наповнюючи країну на 230 тисяч приїжджих. Але старіння населення поки що не дозволяє дивитися у майбутнє з оптимізмом. За рівнем народжуваності Німеччина займає одне з останніх місць у Євросоюзі (дані Eurostat). І при цьому 15% дітей у ФРН живуть у бідних сім'ях. Причини, через які німецькі сім'ї обмежуються однією дитиною або взагалі не заводять дітей, ті ж, що й в інших країнах Європи. По-перше, середній вік жінок, що вперше народжують, - 29 років, що знижує ймовірність появи другої дитини. Адже спочатку треба здобути освіту та професійний досвід. По-друге - ризик втратити роботу та кваліфікацію за час декретної відпустки. У цьому ряду і тема доступності дитсадків. По-третє – страх зниження рівня життя. І якщо нічого не змінювати, доведеться підвищувати пенсійний вік. А це катастрофа для системи соціального забезпечення.

Німецький уряд намагається стимулювати народжуваність. Так, на кожную дитину виділяється в середньому 150 тис. євро – своєрідний маткапітал. А батьків балують податковими пільгами, розмір яких залежить від кількості дітей у сім'ї. Молодим батькам надається відпустка на 14 місяців. На жаль, цього мало – треба, щоб і після було кому з дітьми сидіти, доки батьки працюють. Але це не всі напрямки підтримки сім'ї. А саме сім'я є головним об'єктом німецької демографічної політики. Діє принцип вирівнювання. Не лише стимулювання зростання доходів (забезпечення гідної зайнятості), а й скорочення витрат сімей на виховання дітей. З 2007 року у ФРН запроваджено спеціальну допомогу на дитину, яка сплачується протягом року: 67% від колишнього доходу, але не більше 1800 євро на місяць. Є й додаткова допомога, яка виплачується, якщо батько залишає роботу не менше, ніж на два місяці для догляду за дитиною замість матері. Одинаки – матері чи батьки – мають право на отримання протягом 14 місяців більшої допомоги, ніж повні сім'ї.

А ще - щомісячна допомога від 154 до 273 євро в залежності від віку дитини (до 18 - 25 років). Головна допомога на дитину у ФРН –

Kindergeld: щомісячна (до 18 років), 204 – 235 євро. Але якщо діти здобувають першу освіту (середня школа, коледж) або другу (вищу) і при цьому працюють не більше 20 годин на тиждень, то виплата продовжується до 25 років. Це стосується і безробітних юнаків до 25 років - поки не встануть на ноги. А діти-інваліди отримують цю допомогу і після 25 років. Такий підхід полегшує становище сімей. Є й дотації на освіту, що відшкодовують фактичні витрати: на екскурсії, турпоходи з класом, шкільне приладдя (150 євро на рік), транспортні витрати на поїздки до школи, на підтримку навчання, на обіди у школі. А ще – 15 євро на місяць на позашкільні заняття: гуртки, музика, спорт.

Для сімей з дітьми у ФРН держава не скупиться і на допомогу у вирішенні житлової проблеми. Допомога на придбання власного житла називається Baukindergeld. Це 12 тис. євро на одну дитину за 10-річний період до досягнення дитиною 18 років. Якщо сім'я бідна, держава дотує оплату комунальних послуг та оренди житла. Причому норми цілком серйозні. Сім'я з однією дитиною має право на дотацію на оренду квартири у 75 кв. м. На наступних неповнолітніх дітей додається по 15 кв. м. Щоправда, це квартири не в дорогих кварталах та не в столиці. Наприклад, у Штутгарті сім'я з тата, мами та одного малюка отримувала у 2021 році 30 940 євро на рік для оплати соціального житла. З двома дітьми – 36 180 євро на рік. Для бідних сімей передбачено спеціальні дотації на дітей (Kinderzuschlag). І тільки тут виникає адресний підхід за всім нам знайомим критерієм - дохід нижчий за прожитковий мінімум. Якщо сім'я не отримує соціальної допомоги та допомоги з безробіття, виникає право на дотації на дітей та оренду житла. Максимальний розмір дотації у 2021 році був 185 євро на місяць на дитину, але сума може знижуватися зі зростанням доходів сім'ї. Виплачується щомісячно на кожну дитину впродовж трьох років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002– 2019 рр.: кол. моногр. / за ред. О.М. Гладуна; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. Київ, 2020. 174 с.
2. Дем'янчук П., Сивий М., Заставецька Л. Особливості й тенденції сучасних процесів відтворення населення м. Тернополя. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Географія. Тернопіль : Тайп, 2022. Вип. 1. (52). С. 75–87.
3. Динаміка Індексу регіонального людського розвитку, 2004–2013 рр. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. URL: <http://www.idss.org.ua/public.html>.
4. Європейська соціальна хартія. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062.
5. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» № 2189-VIII від 09.11.2017. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2018. № 1. С. 1.
6. Заставецька Л. Б. Механічний рух населення ; Етнічний склад населення ; Розселення населення. Географія Тернопільської області : монографія : в 2-х т. Т.2. Населення. Господарство. 2-ге вид., перероблене і доповнене. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка : Осадца Ю. В., 2020. С. 31–57.
7. Заставецька Л., Заставецький Т. Суспільно-географічний вимір демографічних процесів в Україні в період незалежності (з 1991 р. до 2022 р.). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Географія. Тернопіль : Тайп, 2022. Вип. 1. (52). С. 66-74.
8. Заставецька О.В. Географія населення України: навчальний посібник. Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2007. 134 с.
9. Індекс людського розвитку: Україна падає, що робити. Українська правда. 2017. URL: www.epravda.com.ua/columns/2017/04/13/623821.
10. Індекс якості життя: як змінювалося місце України в рейтингу. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/07/19/infografika/svit/indeks-yakosti-zhyttya-yak-zminyuvalosya-misce-ukrayiny-rejtynhu>
11. Лібанова Е. Українське суспільство: міграційний вимір : нац. Доповідь. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2018. 396 с.
12. Лисиченко Г.В. Методологія оцінювання екологічних ризиків [монографія] / Г.В. Лисиченко, Г.А. Хміль, С.В. Барабанов. Одеса: Астропринт, 2011. 368 с
13. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / [Лібанова Е. М.,

- Макарова О. В., Курило І. О. та ін.]; за ред. Е. М. Лібанової. К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. 320 с.
14. Матвіїшин Є. Г., Дзюрах Ю.М. Результати прогнозування демографічного навантаження на населення працездатного віку в сільській місцевості в областях України. Демократичне врядування. 2019. Вип. 23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2019_23_6.
15. Михальченко Г. Г. Відтворення та розвиток населення в контексті забезпечення гідної якості життя: монографія. Донецьк: «ВІК», 2012. 333с.
16. Наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Державної служби статистики України від 03.02.2017 № 178/147/31 «Про затвердження Методики визначення прожиткового мінімуму» (zareєстровано в Мін'юсті 01.03.2017 за № 281/30149). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0281-17#Text>
17. Населення України за 2019 рік. Демографічний щорічник. 2020. Київ: Державна служба статистики України, 181 с.
18. Населення України за 2020 рік. Демографічний щорічник. 2021. Київ: Державна служба статистики України, 186 с.
19. Трудова міграція: скільки українців працювали за кордоном в 2019-2021 роках. Слово і діло. 2021. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/03/18/infografika/suspilstvo/trudova-mihracziya-skilky-ukrayincziv-pracyuvaly-kordonom-2019-2021-rokax>
20. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua.
21. Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України. URL: <https://moz.gov.ua/>
22. Поліщук М. Є. Зміни середньої очікуваної тривалості життя в Україні за останні 50 років як показник ефективності охорони громадського здоров'я Україна. Здоров'я нації. 2009. № 3(11). С. 54-61.
23. Романенко І. О. Статистичний аналіз трудової міграції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук. Київ, 2015. 20 с.
24. Савченко Т. Аналіз міграційної кризи в Україні та країнах Євразії. Науковий вісник РДГУ. 2019. № 2(17). С. 120–126.
25. Солопчук Н. А. Якість життя населення України як показник соціальної політики держави. URL: <https://naub.oa.edu.ua/2019/якість-життя-населення-україни-як-пок/>
26. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. Навчальний посібник. Одеса: Астропринт, 2005. 632 с.
27. Топчієв О.Г., Яворська В.В., Дімова Н.В. Геодемографія: регіональний демографічний розвиток України : [навч. посіб.]. Одеса : ВМВ, 2014. 242с.
28. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. Львів:

Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 444 с.

29. Ялович О. Особливості євроінтеграційного курсу України. Стратегічні пріоритети. 2019. № 2. С. 7–12.

30. Ярова Л.В. Сценарії розвитку євроінтеграційної стратегії України. Економічний часопис. 2018. № 4. С. 25–32.

31. Brusylovska O., 2016, Systemic Transformation of the Region Eastern Europe (1989–2004), LAP LAMBERT Academic Publishing, Saarbrücken.

32. Canada Census Official Website. Retrieved from www.census2011.gc.ca

33. Census of Population and Housing 2011: Basic final results. Tab. 8.2. Population by citizenship and by regions. Retrieved from www.czso.cz

34. EU legislation on the 2011 Population and Housing Censuses. Explanatory Notes. Eurostat. Retrieved from www.ec.europa.eu/eurostat.

35. Law of Ukraine “On All-Ukrainian Population Census”. No. 2058-III, Art. 446 (2000). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2058-14?lang=en>

36. Marcu M. (2011) Population grows in twenty EU Member States. Eurostat. Statistics in focus. 38. Retrieved from www.ec.europa.eu/eurostat.

37. Model Law “On Official Statistics” (developed within the framework of the project of ninth tranche “Accounts of the United Nations (UNDS) for Eastern Europe, Caucasus and Central Asia” (approved by the Conference of European Statisticians, 27–29 April, 2016). Retrieved from

https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/2016/mtg/ECE_CES_2016_8-1601555R.pdf

38. Matviyishyn, Y. (2022). Ukraine’s Population Compared to European Post-Communist Countries in 1990 and 2020. *Journal of Geography, Politics and Society*, 11(4), 46–54. <https://doi.org/10.26881/jpgs.2021.4.05>

39. Mezentseva, N., Kondras, N., 2015. Second demographic transition: origins and concepts. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 73, 51–56 (in Ukrainian, abstr. in English), <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2015.73.51-56>.

40. Eurostat. Population & demography. Database. Retrieved from: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/population-demography/demography-population-stock-balance/database>

41. Eurostat. Retrieved from: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/database>

42. Eggertsson, Gauti B., Manuel Lancastre, and Lawrence H. Summers. 2019. Aging, Output Per Capita, and Secular Stagnation. *American Economic Review: Insights*, 1 (3): 325–42. DOI: 10.1257/aeri.20180383

43. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (2021). Retrieved from: <https://idss.org.ua/index>

44. Rahul Malhotra, Mary Ann C Bautista, Andre Matthias Müller, Su Aw, Gerald Choon Huat Koh, Yin-Leng Theng, Stephen James Hoskins, Chek Hooi Wong, Chunyan Miao, Wee-Shiong Lim, Chetna Malhotra, Angelique Chan, 2019. The

- Aging of a Young Nation: Population Aging in Singapore. *The Gerontologist*. Volume 59. Issue 3. Pages 401–410, <https://doi.org/10.1093/geront/gny160>
45. Romaniuk A., Gladun O., 2015, Demographic Trends in Ukraine: Past, Present, and Future, *Population and Development Review*, 41(2), 315–337. doi: 10.1111/j.1728- 4457.2015.00049.x.
46. Statistics Division. Demographic Statistics Section United Nations. Retrieved from www.unstats.un.org/unsd/demographic/sources/census/censusdates.htm.
47. Zastavetska L.B., Zastavetskyi T. B., Taranova, N. B. [et al.]. The ways to optimize rural territories in Ukraine in conditions of sustainable development Modern engineering and innovative technologies. 2021. № 17, part 3. P. 94–102.
48. Zastavetska, L., Zastavetskyi, T., Dudarchuk, K. i Illiash, I. 2021. The use of SMART technologies in censuses: world experience and prospects for Ukraine (Застосування SMART-технологій під час переписів населення: світовий досвід і перспективи для України). *Journal of Geology, Geography and Geoecology*. 30, 1 (Квіт 2021), 201-208. DOI:<https://doi.org/10.15421/112118>.
49. Yavorska V., Sych V., Hevko I, Shorobura I., Dolynska O., 2021. Modern Demographic Processes in Ukraine. Factors of Influence SHS Web of Conferences 100, 05001. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/350505268_Modern_Demographic_Processes_in_Ukraine_Factors_of_Influence <https://doi.org/10.1051/shsconf/202110005001>
50. The Population and Housing Census in Lithuania is over. SL press release. Retrieved from www.stat.gov.lt/en.
51. US Census Official Website. Retrieved from www.census.gov.

*Заставецька Леся
Заставецький Тарас*

Сучасна демографічна ситуація в Україні: проблеми та перспективи

Наукове видання

*Коректура авторська
Комп'ютерне верстання та картографічне оформлення
Заставецького Т.Б.*

Підписано до друку 2.08.2022.

Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний 80 г/м². Друк електрографічний.

Умов.-друк. арк. 10,23. Обл.-вид. арк 10,6.

Віддруковано у видавничому центрі ТНПУ

Тираж 100 примірників.

Замовлення № 06/20/3-9.